

‘शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबरीतील दलित चळवळीचा अभ्यास’

(‘भिन्नलिंगी’, ‘उपत्या’ व ‘हिंदू’ या कादंबऱ्यांच्या अनुषंगाने)

भूमिका

एम.फिल.प्रबंधिकेसाठी ‘शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबरीतील दलित चळवळीचा अभ्यास’ हा विषय निवडण्यात आला आहे. आजच्या सामाजिक परिस्थितीचा विचार करता हा विषय अभ्यासणे मला महत्त्वाचे वाटते. स्वातंत्र्यानंतर मराठी साहित्यात दलित साहित्य प्रवाह निर्माण झाला. या प्रवाहामधील शरणकुमार लिंबाळे हे महत्त्वाचे लेखक आहेत. त्यांचे लेखन हेच त्यांचे वेगळेपण सिद्ध करते. दलित असूनही दलितांकडे व दलित चळवळीकडे ते तटस्थपणे पाहतात. त्यांच्या लेखनात दलितांविषयी कोठेही एकतर्फी चित्रण येत नाही. दलितांचे रहाणीमान, त्यांच्या वृत्ती-प्रवृत्तीचे ते अलिप्त राहून चित्रण करतात. त्यामुळे दलितांच्या जीवनविश्वाची वेगळी अनुभूती शरणकुमार लिंबाळे यांच्या लेखनामधून पहावयास मिळते.

शरणकुमार लिंबाळे यांच्या लेखनातून दलित चळवळ हा विषय प्रामुख्याने आलेला आहे. दलित चळवळीचे अनुभवात्मक मांडणी त्यांनी केली आहे. शरणकुमार लिंबाळे हे दलित चळवळीमधील सक्रीय कार्यकर्ते आहेत म्हणूनच त्यांच्या चळवळीविषयीच्या चित्रणात जिवंतपणा जाणवतो. त्यामुळे प्रबंधिकेचा हा विषय महत्त्वाचा वाटतो.

शरणकुमार लिंबाळे यांनी 'अक्करमाशी' हे आत्मकथन लिहून मराठी साहित्याला एका वेगळ्या विश्वाची व विविध अनुभूतीची ओळख करून दिली. त्यानंतर 'बारामाशी', 'राणीमाशी' व 'पुन्हा अक्करमाशी' हे आत्मकथनपर ग्रंथ त्यांनी लिहिले आहेत. तसेच 'उत्पात' या कवितासंग्रहामधून दलित कवितेचे वेगळेपणही त्यांनी दाखविले आहे. त्याचप्रमाणे 'दलित पॅथर' व 'शतकातील दलित विचार' ही संपादने आणि 'दलित साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र' हा समीक्षाग्रंथ प्रसिद्ध आहे. प्रस्तुत अभ्यासासाठी शरणकुमार लिंबाळे यांच्या 'भिन्नलिंगी', 'उपल्या' व 'हिंदू' या कादंबऱ्यांचा आधार घेतला आहे.

प्रस्तुत अभ्यास विषयाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे निश्चित केलेली आहेत.

१. दलित चळवळ व दलित साहित्य यांचा अनुबंध अभ्यासणे.
२. शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबऱ्यांची आशयसूत्रे अभ्यासणे.
३. 'भिन्नलिंगी', 'उपल्या' व 'हिंदू' या कादंबऱ्यांमधील व्यक्तिरेखा अभ्यासणे.
४. शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबऱ्यांमधील दलित चळवळ व वास्तवातील दलित चळवळ याचा अनुबंध अभ्यासणे.
५. शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबऱ्यांमधील भाषाशैली अभ्यासणे.

शरणकुमार लिंबाळे यांच्या कादंबऱ्यांचा अभ्यास समाजशास्त्रीय अभ्यासपद्धतीने करण्याचे योजिले आहे. त्यानुसार 'भिन्नलिंगी', 'उपल्या' व 'हिंदू' या कादंबऱ्यांमधील दलित चळवळीचे चित्रण, व्यक्तिरेखा आणि भाषाशैली यांचा अभ्यास करावयाचा आहे.

प्रकरण पहिले

दलित कादंबरी आणि दलित चळवळ

प्रास्ताविक

१. चळवळ
२. जागतिक पातळीवरील चळवळ
 - २.१ नागरी हक्क चळवळ
 - २.२ मार्क्सवादी चळवळ
 - २.३ स्त्री हक्क चळवळ
 - २.४ अलिप्त राष्ट्र चळवळ
३. भारतीय पातळीवरील चळवळी
 - ३.१ गुरू घसिदास यांची सत्नामी चळवळ
 - ३.२ बिरसा मुंडा यांची आदिवासी चळवळ
 - ३.३ चंडाळांची चळवळ
 - ३.४ शेतकरी चळवळ
 - ३.५ खलिस्तानची चळवळ
४. महाराष्ट्रातील चळवळी
 - ४.१ तर्खडकरांची समाज सुधारणा चळवळ
 - ४.२ प्रार्थना समाजाची चळवळ
 - ४.३ सत्यशोधक चळवळ
 - ४.४ ब्राह्मणेत्तर चळवळ
 - ४.५ मुस्लिम सत्यशोधक चळवळ
 - ४.६ सहकार चळवळ
 - ४.७ संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ
५. दलित चळवळीचा आरंभ
६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरपूर्व दलित चळवळ
 - ६.१ महात्मा जोतीराव फुले
 - ६.२ महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे
 - ६.३ राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज
 - ६.४ गोपाळबाबा वलंगकर
 - ६.५ शिवराम जानबा कांबळे

- ६.६ किसन फागु बनसोडे
 ६.७ विठोबा रावजी मुनपांडे
 ६.८ कालीचरण नंदागवळी
७. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरकालीन दलित चळवळ
 ७.१ बहिष्कृत हितकारिणी सभा
 ७.२ समता सैनिक दल
 ७.३ चवदार तळयाचा सत्याग्रह
 ७.४ मनुस्मृती दहन
 ७.५ मंदिर प्रवेश सत्याग्रह
 ७.६ गोलमेज परिषद
 ७.७ पुणे करार
 ७.८ नियतकालिकांची चळवळ
 ७.९ स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना
 ७.१० ऑल इंडिया शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन
 ७.११ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर
८. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरोत्तर दलित चळवळ
 ८.१ रिपब्लिकन पक्ष
 ८.२ पद्मश्री दादासाहेब गायकवाड
 ८.३ आवळे-कांबळे-रूपवते यांच्या नेतृत्वाखालील चळवळ
 ८.४ दलित पॅथर
 ८.४.१ मराठवाडा विद्यापीठ नामांतर लढा
 ८.४.२ मंडल आयोग समर्थनासाठी लढा
 ८.४.३ 'रिडल्स इन हिंदूइझम' समर्थनार्थ लढा
९. दलित कादंबरीमधील दलित चळवळीचे चित्रण
 ९.१ चवदार तळे सत्याग्रहाचे चित्रण
 ९.२ धर्मांतराचे चित्रण
 ९.३ दलित पॅथरचे चित्रण
 ९.४ नामांतर लढयाचे चित्रण
 ९.५ दलित चळवळीमधील फुटीचे चित्रण
 ९.६ नेत्यांविषयीच्या आदराचे चित्रण
- समारोप

दलित कादंबरी आणि दलित चळवळ

प्रास्ताविक :

प्रस्थापित मराठी साहित्याला छेद देवून १९६० च्या सुमारास दलित साहित्याचा प्रवाह उदयास आला. दलित साहित्यामधील कविता, आत्मकथन, कथा, कादंबरी, नाटक आणि वैचारिक लेखनाने मराठी साहित्यामध्ये आपले वेगळेपण सिद्ध केले. प्रामुख्याने दलित साहित्याचा जन्म हा दलित चळवळीमधून झालेला आहे. दलित चळवळ ही एक सामाजिक जाणीव जागृतीची चळवळ आहे. दलित चळवळीचा अभ्यास करित असताना प्रामुख्याने चळवळ म्हणजे काय? याचा आढावा घ्यावा लागेल. तसेच जागतिक पातळीवरील विविध चळवळी, भारतामध्ये उदयास आलेल्या चळवळी व महाराष्ट्रातील काही चळवळीचा अभ्यास करून दलित चळवळ म्हणजे काय? या चळवळीची निर्मिती आणि दलित चळवळीची वाटचाल याचा अभ्यास या प्रकरणामध्ये करावयाचा आहे. तसेच दलित चळवळीचे चित्रण दलित कादंबरीमध्ये कशाप्रकारे दिसून येते, हेही या प्रकरणामध्ये अभ्यासावयाचे आहे. प्रथम चळवळ म्हणजे काय? याचा आढावा घेवू.

१. चळवळ :

‘चळवळ’ या शब्दाला ‘हालचाल’, ‘चपळपणा’ असे समानार्थी शब्द आहेत तर इंग्रजीमध्ये ‘चळवळ’ या शब्दास Movement असा शब्द आढळतो. “Movement या शब्दाचे “an act or process of moving., - a group with a shared cause., - a person’s activities during a particular period.”^१ असे अर्थ शब्दकोशात आढळतात. चळवळ ही नेहमीच प्रवाही असते. ती नित्य नवी असते म्हणूनच ती जिवंत असते. त्यामुळेच चळवळ करणे जिवंतपणाचे लक्षण मानले जाते. चळवळीच्या व्याख्या काही अभ्यासकांनी केलेल्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे,

१. “चळवळ म्हणजे मनुष्य जीवनाला त्याच्या उन्नतावस्थेकडे नेणारी एक धडपड, जीवनाला वर्धिष्णू करणारी एक संघटित आचार-विचाराची संघर्षमय प्रक्रिया होय.”^२

- डॉ. योगेंद्र मेश्राम

२. “जीवनात काही प्रश्न निर्माण होतात, ते तीव्र बनतात, त्यांची आच किंवा दाहकता समाजाला प्रकर्षाने जाणवू लागते तेव्हा चळवळ निर्माण होते.”^३

- डॉ.वासुदेव मुलाटे

३. “समाजात कोणत्याही एका गटास किंवा बहुसंख्याकांना प्रचलित समाजव्यवस्थेमधील समस्या, असंतुष्टता जाणवते तेव्हा स्थितीविरुद्ध बंड करण्याची उर्मी त्यांच्यामध्ये निर्माण होते अशाप्रकारची जाणीव म्हणजेच चळवळीचा उगम होय.”^४

- पी.जी.जोगदंड

४. “जीवनाला आकार देणारे घटक, त्याच्या प्राप्तीसाठी इतरांचे आपल्याकडे लक्ष वेधून घेण्याचा प्रयत्न, त्यांची अंशतः किंवा पूर्णतः लागणारी सहानुभूती मिळवणे व त्यायोगे आपल्या इप्सिताकडे वाटचाल करणे, लाभापेक्षा घटकाला शक्य होते. ही भूमिका चढत्या, वाढत्या श्रेणीने बजावताना अनेक अटीतटीचे प्रयत्न उभे होतात. या सर्व प्रक्रियेला चळवळ अशी संज्ञा लावली जाते.”^५

- प्रा.केशव मेश्राम

कोणतीही चळवळ ही विधायक बदल घडवून आणण्यासाठी चालविली जावी अशी अपेक्षा असते. मनुष्य जीवनातील दाहक प्रश्न, सामाजिक प्रश्न यांची सोडवणूक करण्यासाठी चळवळी चालविल्या जातात. डॉ.योगेंद्र मेश्राम आणि केशव मेश्राम यांनी जीवनाला वर्धिष्णू करणाऱ्या संघटना आणि जीवनाला आकार देणारे घटक प्राप्त करून घेण्यासाठी व लोकांचे लक्ष आपल्या प्रश्नांकडे वेधून घेण्यासाठी चळवळी चालविल्या जातात असे म्हटले आहे. डॉ.वासुदेव मुलाटे यांच्याही व्याख्येमध्ये मनुष्य जीवनातील प्रश्न गंभीर बनतात, त्यावेळी त्याचे गांभीर्य समाजाला जाणवते त्यामधून चळवळ निर्माण होते, असे सांगितले आहे. या तीनही व्याख्यांमधून मनुष्य जीवनातील प्रश्नाला अधिक प्राधान्य दिले आहे, जीवनातील प्रश्न सोडविण्यासाठी चळवळी कराव्या लागतात हे सांगितले आहे. पी.जी.जोगदंड यांची व्याख्या मात्र वेगळी वाटते. ज्यावेळी प्रचलित समाजव्यवस्थेत समस्या जाणवतात त्यावेळी त्या समस्या सोडविण्यासाठी प्रचलित समाजव्यवस्था बदलण्यासाठी बंड करण्याची उर्मी निर्माण होते. समाजव्यवस्था

बदलण्याची ही प्रक्रिया म्हणजे चळवळ होय. चळवळ ही आत्मभान जागृत झालेल्या लोकांनी चालविलेली प्रक्रिया आहे. म्हणूनच पी.जी.जोगदंड यांची व्याख्या समर्पक वाटते. त्यामध्ये समाजव्यवस्था बदलण्याचे उद्दिष्ट आणि सामाजिक परिवर्तनाचा विचार सामावलेला आहे.

वरील व्याख्यांचा परामर्श घेताना आपणाला जाणवते की एखादे उद्दिष्ट घेवून ते साध्य करण्यासाठी किंवा सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक व सांस्कृतिक घटकांमध्ये परिवर्तन करण्यासाठी आपल्या उद्दिष्टानुरूप दिलेला लढा म्हणजे चळवळ होय. चळवळी ह्या विशिष्ट उद्दिष्टानुसार किंवा प्रश्नानुसार निर्माण होतात म्हणून सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, आर्थिक अशाप्रकारे विविध घटकात चळवळीचे वर्गीकरण करता येते. काही चळवळी आर्थिक विषयांसंदर्भात असतात तर काही सामाजिक व सांस्कृतिकही असतात. अशा विविध चळवळी जागतिक स्तरावर आणि राष्ट्रीय स्तरावर झालेल्या आहेत. काही चळवळी राज्यांमध्येही पहावयास मिळतात. यामधील काही चळवळीचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

२. जागतिक पातळीवरील चळवळी :

२.१. नागरी हक्क चळवळ :

नागरी हक्कासाठी सर्व राष्ट्रांमध्ये थोड्याफार प्रमाणात संघर्ष झालेला आहे. परंतु एक ऐतिहासिक चळवळ म्हणून सामाजिक परिवर्तनाच्या महत्त्वपूर्ण चळवळीमध्ये अमेरिकेतील निग्रोंच्या समानतेच्या हक्कासाठी केलेल्या चळवळीचा उल्लेख करावा लागतो. विसाव्या शतकात, १९५० व १९६० च्या दशकात अमेरिकेतील निग्रो वंशीयांच्या संघटनांनी मतदान हक्क, सार्वजनिक स्थळी प्रवेश, शैक्षणिक व आर्थिक संधीची प्राप्ती या उद्देशाने 'नागरी हक्काची चळवळ' सुरू केली होती.

निग्रोंनी आपला हक्क मिळविण्यासाठी १९०९ मध्ये 'नॅशनल अर्बन लीग' (NUL) व १९१० मध्ये 'नॅशनल असोशिएशन फॉर दी अॅडव्हान्समेंट ऑफ कलर्ड पीपल' (NAACP) या दोन संघटनाद्वारे समान हक्कासाठी संघर्ष पुकारला होता. या संघर्षामुळे या लढ्याला १९४१ मध्ये थोडेफार यश मिळाले. "काही राज्यांनी निग्रोंना समान हक्क देण्यासाठी कायदे केले, प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च शिक्षण संस्थामध्ये निग्रो मुलांना

प्रवेश खुला करण्याचा सुप्रीम कोर्टाने निर्णय जाहीर केला . निग्रो तरूणांना लष्करी सेवेत सामावून घेण्याचा आदेश काढण्यात आला आणि सर्वात महत्त्वाची घटना म्हणजे अमेरिकन सरकारने 'सिव्हिल राईट्स कमिशन' (Civil rights commission) नियुक्त केले .”^६ परंतु प्रत्यक्षात निग्रोंना कोणत्याच सुविधा मिळाल्या नाहीत म्हणून त्यांनी पूर्वी प्रमाणे आपला संघर्ष चालूच ठेवला . १९५७ साली 'पहिला नागरी हक्क कायदा' मंजूर झाला .त्यानुसार मतदार यादद्या तयार करण्यात आल्या .यावेळीही मार्टिन ल्युथर किंग यांच्या नेतृत्वाखाली अहिंसात्मक मार्गाने हा लढा चालूच ठेवला होता .अखेर अध्यक्ष लिंडन जॉन्सन यांनी नागरी हक्काचा मॅग्नाकार्टा (Magnacarta) समजला जाणारा 'नागरी हक्क कायदा १९६४' मंजूर केला व २ जुलै १९६४ रोजी अध्यक्षांनी त्यावर स्वाक्षरी करून त्याची अंमलबजावणी केली . अशाप्रकारे १९०९ पासून १९६४ पर्यंत निग्रोंनी आपल्या हक्कासाठी लढा दिल्याचे दिसते .

भांडवलशाही व औद्योगिक क्रांतीत प्रगत असलेल्या लोकशाही राज्यव्यवस्थेमध्येही नागरीकांना त्यांच्या हक्कासाठी लढा द्यावा लागतो, ही घटना अमेरिकेच्या इतिहासाला कलंक लावणारी आहे . लोकशाही राज्यव्यवस्थेमध्येही निग्रोंना सलग ५५ वर्षे चळवळ चालविल्यानंतर मानवी हक्क मिळाले . तोपर्यंत त्यांना गुलामीचे जीवन जगावे लागत होते . निग्रो लोकांनी चालविलेली ही चळवळ कौतुकास्पद आहे . सलग दोन पिढ्यांना ही चळवळ चालवावी लागली . त्यानंतर त्यांचे उद्दिष्ट साध्य झाले . त्यासाठी कित्येक लोकांना बलिदानही द्यावे लागले . परंतु मार्टिन ल्युथर किंग यांच्या नेतृत्वाखाली निग्रोंनी ही चळवळ यशस्वी केली . जागतिक स्तरावरील ही एक महत्त्वपूर्ण चळवळ आहे .

२.२ मार्क्सवादी चळवळ :

मार्क्सवाद ही एक सैद्धांतिक विचारधारा आहे . आपण राहतो या जगाबद्दलची आणि या जगाचा भाग असलेल्या मानवी समाजाबद्दलची सर्वसाधारण सैद्धांतिक विचारसरणी आहे . एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यात कार्ल मार्क्सने फ्रेड्रिक एंजल्सच्या मदतीने तिची मांडणी केली म्हणून या विचारप्रवाहाला मार्क्सच्या नावाने ओळखले जाते .

माक्सने भांडवलशाहीच्या आर्थिक सिद्धांताची मांडणी केली. त्याने “जगातील कामगारांनो एक व्हा!” अशी घोषणा केली. पिळवणूक करणाऱ्यांच्या हातातील सत्ता कामगारांच्या हातात गेली पाहिजे यासाठी क्रांती करा असा राजकीय व आर्थिक विचार त्याने मांडला.

जगामध्ये साम्यवाद निर्माण होण्यासाठी कार्ल माक्सने ही चळवळ आरंभली. माक्सचा ‘कम्युनिस्ट जाहीरनामा’ व ‘दास कॅपिटल’ हे ग्रंथ म्हणजे साम्यवादाचे ‘बायबल’ मानले जातात. औद्योगिक क्रांतीनंतर या चळवळीला अधिक गती मिळाली होती. युरोपमधील हंगेरी, पोलंड, पूर्व जर्मनी, बल्गेरिया, ऊस्मानिया इत्यादी देशांमध्ये साम्यवादी राजवटी निर्माण झाल्या होत्या. संपूर्ण जगामध्ये साम्यवादी राजवट स्थापन करण्याचे कार्ल माक्सचे स्वप्न होते.

कार्ल माक्सने वेगवेगळे सिद्धान्त सांगून श्रमजीवी वर्गाला बळकट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तो म्हणतो की, कामगार क्रांतीचे पहिले पाऊल म्हणजे श्रमजीवी वर्गाचे वर्चस्ववादी वर्गामध्ये रूपांतर करणे आणि वर्चस्वातून भांडवलदार वर्गाच्या हातून सर्व सत्ता काढून श्रमजीवी वर्गाच्या म्हणजे साम्यवादी श्रमजीवी शासनाच्या हाती देणे. भांडवलशाही घालविण्यासाठी व श्रमजीवी लोकांची सत्ता येण्यासाठी रक्तरंजित क्रांतीसाठी माक्स तयार आहे. जगामध्ये आजही ही चळवळ चालू आहे. भारतातही कम्युनिष्ट पक्षाच्या माध्यामातून ही चळवळ चालविली जाते.

२.३ स्त्री हक्क चळवळ :

पुरुषी वर्चस्वाला विरोध करण्याच्या भूमिकेतून स्त्री हक्क चळवळ जन्मली. या चळवळीचे बीज पंधराव्या शतकात सामाजिकदृष्ट्या व्यापक संधी मिळवण्यासंबंधी काही स्त्रियांनी केलेल्या लेखनात दिसून येते. अठराव्या शतकात औद्योगिक क्रांतीमुळे स्त्रीहक्क चळवळीला जिवंतपणा मिळाला. पण खरा जोम एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी आला. या काळात स्त्रियांनी आपल्या हक्कांसंबंधी ठाम मते मांडली.

अमेरिकन राज्यक्रांती व फ्रेंच राज्यक्रांती यामुळे स्त्रियांना चळवळीसंबंधी स्फूर्ती मिळाली. त्यावेळी त्यांनी भाववाद विरोधी व बेकर्सविरोधी मोर्चे काढले.

फ्रान्समध्ये प्रथमतः मादाम-डी-स्टील आणि जॉर्ज सॅड यांनी स्त्री हक्कासाठी संघर्ष केला . स्त्रियांच्या हक्कांसंबंधी मोठी कामगिरी चार्ल्स फरियर यांनी केली . त्यांनी स्त्रियांवरील आर्थिक अन्याय व लैंगिक अत्याचार, उच्चवर्गीय स्त्रियांचा उपहास या विरोधी आंदोलन केले . त्यांना राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात भाग घेण्यासाठी शिक्षणाची मागणी केली . “जॉन स्टुअर्ट मिल’ या राजकीय विचारवंताने ‘The Subjection of Somen’ हा ग्रंथ लिहून स्त्रीहक्क चळवळीस वैचारिक पाया मिळवून दिला .”^{११} त्यामुळे या चळवळीत मिल यास महत्त्वाचे स्थान दिले जाते . ब्रिटनमध्ये मेरी वूल्स्टन क्राफ्ट, विल्यम थॉम्सन, लिडिया बेकर यांनी स्त्रीहक्काची चळवळ चालविली . अमेरिकेत बरी फ्रीडन, टी . ग्रेस अँरकिन्सन यांनी स्त्रीहक्काची चळवळ पुढे नेली . त्यांच्या आंदोलनामुळे १९२० साली स्त्रियांना मतदानाचा हक्क मिळाला .

भारतात एकोणिसाव्या शतकात ‘आर्य समाज’, ‘ब्राह्मो समाज’ यांच्या वतीने सुरूवातीला स्त्री सुधारणाविषयक कार्ये झाले . राजा राममोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, महात्मा जोतिबा फुले, स्वामी दयानंद सरस्वती, केशवचंद्र सेन, लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख यांनी विधवा विवाह, बालविवाह प्रतिबंध, स्त्री भ्रूणहत्याबंदी, पडदा पद्धती इत्यादी प्रश्नात लक्ष घालून बरीच सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला .

महात्मा जोतिबा फुले यांनी १८४८ साली पुण्यात पहिली मुलींची शाळा काढून त्यांना शिक्षित केले . सावित्रीबाई फुले यांनी मुलींना शिक्षण देवून त्यांच्यामध्ये सुधारणा घडवून आणल्या . स्त्रियांना संघटित होण्याची शिकवण दिली . १९१० मध्ये सरलादेवी चौधराणी यांनी ‘भारत स्त्री महामंडळ’ स्थापन केले . देशातील स्त्रियांचे हे पहिले महामंडळ होते . पुढील काळात भारतात महिला समित्या, महिला मंडळे, वुमेन्स क्लब याद्वारा स्त्रियांना आपल्या हक्काची जाणीव करून दिली . इतर देशांच्या तुलनेत भारतातील स्त्रियांच्या चळवळीमध्ये आक्रमकता कमी असलेली दिसून येते .

२.४. अलिप्त राष्ट्र चळवळ :

दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगात शांतता निर्माण होण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र संघाची स्थापना करण्यात आली . यावेळी अमेरिका व रशिया यांच्या नेतृत्वाखाली जगाची दोन गटात विभागणी झाली . दोन्ही राष्ट्रे आपला प्रभाव वाढविण्यासाठी प्रयत्न करीत

होती. त्यामुळे प्रत्येक राष्ट्राला कोणत्या ना कोणत्या गटात सामील झाल्याशिवाय आपले अस्तित्व व सार्वभौमत्व टिकवता येणे शक्य नव्हते. या दोन राष्ट्रांना थोपवू शकेल अशी तिसरी शक्ती नव्हती. याच काळात आशिया व आफ्रिका खंडातील अनेक राष्ट्रे परकीय सत्तांच्या गुलामीतून मुक्त झाली होती. भारतही दुसऱ्या महायुद्धानंतर ब्रिटिशांच्या बंधनातून मुक्त झाला. पंडित नेहरूंनी अलिप्ततावादी धोरणाचा स्वीकार करून सर्व राष्ट्रांबरोबर मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित करण्याची इच्छा दाखविली. त्या विचारामधूनच पुढे अलिप्ततावादी चळवळीची निर्मिती झाली म्हणून पंडित नेहरूंना अलिप्ततावादाचे उद्गाते म्हणतात.

अलिप्ततावाद म्हणजे जगातील दोन्ही लष्करी गटांपासून अलिप्त राहणे. जगात स्वातंत्र्यासाठी संघर्ष चालू असताना त्यापासून स्वतःला अलग ठेवणे नव्हे तर अलिप्ततेच्या धोरणात आंतरराष्ट्रीय संबंधात योग्य वाटणारी कृती करण्याचे स्वातंत्र्य राखणे. जागतिक सत्तास्पर्धेच्या राजकारणापासून अलग राहून राष्ट्र विकासाची धोरणे या चळवळीमुळे अलिप्त राहून आखता येतात.

बांडुग या ठिकाणी अलिप्त राष्ट्रांची पहिली परिषद १९५५ मध्ये झाली. त्यामध्ये दहा तत्वांना मान्यता देवून त्यानुसार अलिप्त राष्ट्रांनी कार्य करण्याचे ठरविले. या परिषदेस २९ राष्ट्रे हजर होती. अलिप्त राष्ट्रांच्या आजपर्यंत चौदा परिषदा झाल्या असून ११४ राष्ट्रे या परिषदेचे सदस्य आहेत. ही चळवळ जागतिक स्तरावर संध गतीने चालू आहे. या चळवळीमुळे जागतिक शांतता निर्माण होण्यास मदत झालेली आहे. साम्राज्यवादी, भांडवलशाही आणि साम्यवादी विचारसरणीपासून जगाला वाचविण्यासाठी या चळवळीने महत्वपूर्ण कार्य केले आहे.

वरील चारही जागतिक स्तरावरील चळवळींचा आढावा घेतल्यानंतर आपल्याला यामधून एक विचार जाणवतो तो म्हणजे मानवी हक्क चळवळ ही इतर मानवाप्रमाणे निर्गोनाही जगण्याची संधी द्यावी यासाठी चालविली गेली. ती एक माणूसपणाची चळवळ होती. मार्क्सवादी चळवळ भांडवलवादी दडपशाहीपासून कामगारांना स्वातंत्र्य मिळावे, जगात सर्व समान लोकांचा वर्ग निर्माण व्हावा, श्रीमंत-गरीब, श्रेष्ठ-कनिष्ठ हा भेद मिटावा व सर्वांना समानतेने रहाता यावे यासाठी ही चळवळ होती.

स्त्रियांनाही पुरुषी सत्तेपासून जो अन्याय सहन करावा लागतो त्या पुरुषसत्ताक व्यवस्थेमधून सुटका होवून स्वतःच्या मताप्रमाणे जीवन जगण्याचे स्वातंत्र्य मिळावे यासाठी त्यांनी स्त्रीवादी चळवळ चालविली. अलिप्तवादी चळवळ ही कोणत्याही मोठ्या राष्ट्राच्या दडपणाखाली येवून लहान राष्ट्रांचे नुकसान न होता त्यांना स्वतः निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य निर्माण व्हावे व त्यांचे स्वतंत्र अस्तित्व टिकावे यासाठी ही चळवळ चालविली होती.

३. भारतीय पातळीवरील चळवळी :

३.१ गुरू घसिदास यांची भतनामी चळवळ :

मध्यप्रदेश, छत्तीसगड या ठिकाणी सत्नामी चळवळ गुरू घसिदास यांनी चालविली. या चळवळीद्वारे दैववाद, पुनर्जन्म, अवतारवाद याविषयी जागृती केली. त्यांनी गुलामगिरी आणि अस्पृश्यता याविषयी आवाज उठविला. त्यांच्या चळवळीला गरीब, दलित, आदिवासी लोकांचा पाठिंबा मोठ्या प्रमाणात मिळाला. त्यांनी १८०२ मध्ये रायपूर जिल्ह्यातील तेलासी या गावी गुलाम व दलित लोकांचा भव्य मेळावा घेतला. त्यामधून जातीप्रथेला विरोध केला. जातीविरहित समाजव्यवस्था निर्माण होण्यासाठी त्यांनी खूप प्रयत्न केले. गावोगावी फिरून आपल्या प्रवचनातून ते लोकांना संदेश देत होते. त्यामुळे त्यांचे विरोधकही मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाले. १८५० मध्ये त्यांची हत्या करण्यात आली.

गुरू घसिदास यांनी १७५६ पासून लोकजागृतीचे काम केले आहे. या देशामधील दैववादाविरोधी चळवळ करणारे आणि अस्पृश्यता व जातीव्यवस्थेला विरोध करणारे ते एक थोर समाजसुधारक होते.

३.२ शिवभा मुंडा यांची आदिवासी चळवळ :

छोटा नागपूर म्हणजे सध्याच्या झारखंड या राज्यातील आदिवासी चळवळ ही देशाच्या सामाजिक आणि राजकीय घडामोडीतील एक महत्त्वपूर्ण चळवळ आहे. १७७९ मध्ये विशु मन्की यांच्या नेतृत्वाखाली या चळवळीला प्रारंभ झाला. १७७९ ते १९०० या काळात आदिवासींनी जमीनदार आणि ब्रिटिश सरकारविरुद्ध मोठा लढा दिला. १८०७ ते १८२० या काळात तामद मुंडा या जमातीने हे आंदोलन केले. १८५५-५६ मधील 'संथाळांचे आंदोलन' हीसुद्धा आदिवासींचीच चळवळ होती. या

चळवळीचे नेतृत्व सिद्ध आणि कन्य संन्याल यांनी केले होते. १८४५ च्या काळात मिशनऱ्यांच्या कार्यामुळे बरेच आदिवासी ख्रिश्चन झाले. अशा आदिवासी ख्रिश्चन कुटुंबात १५ नोव्हेंबर १८७५ मध्ये बिरसा मुंडा यांचा जन्म झाला.

आजपर्यंतच्या आदिवासी चळवळीपेक्षा बिरसा मुंडा यांच्या नेतृत्वाखालील चळवळ अधिक प्रभावी होती. ही चळवळ मुळ निवासी या विचाराने प्रेरित झालेली होती. या देशातील जमीनीवर, जंगलावर येथील आदिवासी व कष्टकरी लोकांचा प्रथम अधिकार आहे. ब्रिटिश, जमिनदार हे या देशात बाहेरून आलेले आहेत. त्यामुळे आम्ही त्यांना आमच्या देशातील कोणत्याही वस्तुचा कर देणार नाही. त्यांना आमच्या देशातून हाकलून देणार या विचाराने त्यांनी लहान वयातच सशस्त्र क्रांती केली. शेवटी ३ मार्च १९०० मध्ये पकडून त्यांना तुरुंगात टाकले व ९ जून १९०० रोजी वयाच्या २५ व्या वर्षी ते मृत्यू पावले.

या देशातील आदिवासींची स्वातंत्र्यासाठीची चळवळ फार पूर्वीपासून चालू आहे. जमीनदार आणि ब्रिटिश सरकार यांना प्रथम आदिवासी समाजाने विरोध केला. आधुनिक विचार रूजण्यापूर्वी स्वातंत्र्याचा विचार आदिवासींच्यामध्ये रूजलेला दिसून येतो.

३.३ चंडाळांची चळवळ :

‘चंडाळ’ ही पूर्व बंगालमधील एक जात आहे. आठराव्या शतकात महाराष्ट्रामध्ये ‘महार’ या जातीची ज्याप्रमाणे अवस्था होती तशीच हीन अवस्था चंडाळांची बंगालमध्ये होती. चंडाळांनी १८ व्या शतकामध्ये जागृत होऊन उच्चवर्णियांविरुद्ध जातीव्यवस्थेला विरोध केला. १८७३ मध्ये त्यांनी ब्रिटिश सरकार व उच्चवर्णियांच्या अन्यायी वागणुकीविरुद्ध संप केला. हीन काम करण्यास नकार दिला. १८८३ मध्ये विधवापुनर्विवाहासाठी लढा दिला. १९०१ मध्ये हरिश्चंद्र ठाकूर यांच्या नेतृत्वाखाली आपल्या हक्काचे निवेदन सरकारला सादर करून हक्क मिळवण्यासाठी लढा दिला. ठाकूर यांनी ब्राह्मणी धर्माचा विरोध करण्यासाठी ‘मथुआ’ या नवीन धर्माची स्थापना करून ब्राह्मणशाही विरुद्ध या धर्माची १२ तत्त्वे सांगितली. ब्राह्मणी धर्म नष्ट करण्यासाठी व वर्णव्यवस्था बदलण्यासाठी प्रयत्न केले. या धर्माद्वारे प्राथमिक शाळा,

इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा काढल्या. विधवा पुनर्विवाह घडवून आणले. चंडाळांनी स्वतःच्या अस्तित्वासाठी व स्वातंत्र्यासाठी लढा दिला.

अठराव्या शतकातील चंडाळांची चळवळ ही जातीप्रथा मोडित काढणारी सुधारणावादी चळवळ होती. हरिश्चंद्र ठाकूर यांचे नेतृत्व या चळवळीला लाभले. महाराष्ट्रात ज्याप्रमाणे महात्मा फुले यांनी स्त्री जागृतीचे व शिक्षणाचे कार्य केले. त्याप्रमाणेच हरिश्चंद्र ठाकूर यांनी बंगालमध्ये या चळवळीच्या माध्यमातून हे कार्य केले आहे.

३.४ शेतकरी चळवळ :

१८५७ ते १९९१ हा कालखंड शेतकरी चळवळीच्या शुभारंभाचा आहे. या काळात जमीनदारांचा जुलूम व ब्रिटिशांच्या जुलमी शेतसाराच्यामुळे शेतकरी आगतिक झाला होता. त्यामुळेच शेतकऱ्यांनी संघटित होवून १८५५ मध्ये सावकाराविरोधी आंदोलन केले. पण त्याला चळवळीचे स्वरूप नव्हते. शेतकरी चळवळीची वैचारिक पायाभरणी सत्यशोधक समाजाने केली. म्हणूनच “शेतकरी क्रांतीचे अग्रदूत”^८ असा जोतिरावांचा गौरव केला आहे. जोतिराव फुले यांनी प्रथम शेतकऱ्यांमध्ये जागृती निर्माण करून त्यांना संघटित केले होते.

एकोणिसाव्या शतकामध्ये देशभरात अनेक ठिकाणी आदिवासी आणि सामान्य शेतकऱ्यांनी जमीनदार तसेच ब्रिटिशांच्या धोरणाला विरोध करण्यासाठी उठाव केले. शेतकरी चळवळीत निळीची लागवड करणाऱ्या ब्रिटिश जमिनदारांविरोधी, पुकारलेला सत्याग्रहाचा लढा ही या चळवळीमधील अभूतपूर्व घटना आहेत. महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाने काही काळ शेतकरी चळवळीला बळ मिळाले होते. त्यामधूनच १९३५ साली भारतीय किसान सभेची स्थापना झालेली दिसून येते.

१९७० ते ८० या दशकात शेतीविषयक अनेक प्रश्न जोरकसपणे पुढे आले. शेतीमालाच्या भावापासून शासनाचे निर्यातीविषयक धोरण, भूमीहिन शेतमजुरांचे प्रश्न या विविध मार्गाने शेतकरी संकटात सापडला. तत्कालिन शासनकर्ते, काँग्रेस यांची धोरणे या प्रश्नाकडे गांधीयाने पाहणारी नसल्यामुळे असंतोष निर्माण झाला. यातूनच १९७८-८० च्या दरम्यान शरद जोशींच्या नेतृत्वाखाली शेतकरी आंदोलनाची संघटनात्मक

बांधणी होवून शेतकरी चळवळीला अधिक गती मिळाली. सध्या शरद जोशी व राजू शेट्टी दोघेही आपापल्या संघटनाद्वारे शेतकऱ्यांच्या ऊसाला योग्य भाव मिळण्यासाठी आंदोलन करीत आहेत.

महाराष्ट्रामध्ये सध्या शेतकरी आंदोलन हे प्रभावी व आक्रमक बनलेले आहे. शेतकऱ्यांनी आपल्या मालाला योग्य भाव व चांगला दर्जा मिळण्यासाठी रस्त्यावर उतरून चळवळ करण्यास सुरु केली आहे. पूर्वी सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत शेतात कष्ट करणारा शेतकरी आता देशभरातीलच नव्हे तर जागतिक शेतमालाविषयी अभ्यास करून आपला माल जागतिक बाजारपेठेत कसा टिकेल यासाठी अभ्यास करू लागला आहे. सरकारच्या परकीय धोरणाविषयी व कृषीविषयक धोरणाविषयीही हा शेतकरी जागृत होऊन आपल्या हक्कासाठी आंदोलन करू लागला आहे. शेतकरी चळवळीच्या कारकीर्दीतील ही सुवर्ण झळाळी आहे, असे आपणास दिसून येते.

३.५ खलिस्तानची चळवळ :

स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून पंजाबमधील शीख समुदाय आपले वेगळे अस्तित्व ठेवून जीवन जगत आहे. या शीख बांधवांची स्वतंत्र खलिस्तानची मागणी स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून सुरु आहे. खलिस्तान आमचे स्वप्न आहे असे तेजबहादूर व शीख अतिरेक्यांचे म्हणणे आहे. स्वतंत्र खलिस्तानच्या मागणीसाठी त्यांनी असंख्य लोकांचे खून, बँकावर दरोडे, विमानांचे अपहरण, मुख्यमंत्र्यांवर हल्ले, शीख व हिंदू मंदिरांची नासधूस इत्यादी हिंसक कृत्ये करून आपल्या मागणीला जोर दिला आहे. बरीच वर्षे गुप्तपणे चाललेली ही मागणी १९८१ मध्ये उफाळून आली. पंजाबमध्ये खलिस्तानची चळवळ अधिक आक्रमक बनली.

१६ व्या शतकामध्ये गुरूनानकांनी हिंदू धर्मातील कर्मकांड व बंधने याला विरोध करण्यासाठी शीख धर्माची स्थापना केली होती. त्यानंतर गुरू गोविंदसिंहानी या धर्माला आक्रमकता दिली. त्यांनी धर्म रक्षणासाठी 'खालसा' या आक्रमक फौजेची स्थापना केली, स्वातंत्र्यपूर्वकाळात गोविंदसिंहानंतर तारासिंहाकडे नेतृत्व आले, त्यावेळी शीख व मुस्लिमांना अल्पसंख्याक समजले जात होते. ज्यावेळी बॅ. जिनांनी मुस्लिमांसाठी स्वतंत्र राष्ट्राची मागणी केली, तेव्हा शिखांनीही स्वतंत्र राष्ट्राची मागणी केली होती. परंतु

शिखांची मागणी धुडकावण्यात आली. फाळणीच्यावेळीही पंजाबमधील सुपीक प्रदेश मोठ्या प्रमाणात पाकिस्तानला देण्यात आला त्यामुळे शेकडो शिखांना स्थलांतरित व्हावे लागले. शीख समुदायावर काही ठिकाणी हल्ले झाले. या असंतोषामधून स्वतंत्र खलिस्तानची मागणी आक्रमक बनली. दहशतवादाचे सहाय्य घेवून त्यांनी ही चळवळ चालविली.

या चळवळीचा आढावा घेता असे हे दिसून येते की, प्रत्येक चळवळीची उद्दिष्टे वेगवेगळी आहेत. ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी त्यांनी वेगवेगळ्या मार्गांचा अवलंब केला आहे. एखाद्या प्रश्नानुसार व लोकांचा चळवळीला असणाऱ्या पाठिंब्यानुसार चळवळीचा प्रभाव दिसून येतो. लोकसहभागाशिवाय कोणतीही चळवळ यशस्वी होवू शकत नाही. चळवळीला स्वतःचे विचार असावे लागतात. आपल्या उद्दिष्टापर्यंत पोहचण्यासाठी त्यांना योग्य मार्गाची गरज असते, तरच चळवळ आपले उद्दिष्ट साध्य करू शकते. चूकीच्या विघातक कृत्याने चळवळ यशस्वी होवू शकत नाही हे वरील विविध चळवळीच्या स्थिती-गतीवरून दिसून येते.

४. महाराष्ट्रातील चळवळी :

चळवळीची माहिती घेत असताना जागतिक पातळीवर आणि देशपातळीवर ज्याप्रमाणे चळवळी निर्माण झाल्या तसेच राज्यपातळीवरही काही महत्त्वपूर्ण चळवळी घडल्याचे दिसून येते पैकी काही चळवळींची थोडक्यात माहिती पुढीलप्रमाणे...

४.१ तर्खडकरांची समाजसुधारणा चळवळ :

१८ व्या शतकामध्ये दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांनी महाराष्ट्रात समाज-सुधारणा चळवळीची सुरुवात केली. त्यांनी 'परमहंस सभेची' स्थापना करून त्याद्वारे हिन्दु समाजामध्ये परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. या सभेद्वारे जातीसंस्था नष्ट करणे, मुर्तीपूजा नाकारणे, विधवा पुनर्विवाहाला प्रोत्साहन देणे, स्त्री शिक्षणाला प्राधान्य देणे, दलितांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणे ही उद्दिष्टे ठेवून त्याद्वारे कार्य केले. या सभेचे सभासदत्व स्वीकारताना एक विशिष्ट विधी करावा लागत होता. जातपात पाळणार नाही अशी शपथ घ्यावी लागत असे. परमहंस सभेच्या मिटिंगा गुप्तपणे होत असत. यावेळी धार्मिक व सामाजिक विषयावरील शोधनिबंध वाचले जात व त्यावर चर्चा होई. पुणे,

अहमदाबाद, खानदेश, बेळगाव, रत्नागिरी येथे या सभेच्या शाखा निघाल्या होत्या . एका दिवशी सभेची बातमी वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झाली त्यामधून सभेवर टीका करण्यात आली . बहिष्काराच्या भितीने ही सभा बरखास्त करण्यात आली .

दादोबा पांडुरंग तर्खडकरांनी समाजसुधारणेच्या हेतुने ही चळवळ आरंभली होती . परंतु त्यांनी ठराविक वर्तुळातच राहून समाजसुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला . सर्व समाजातील लोकांना विश्वासात घेतले नाही . या सभेचे कामकाज उघडपणे होणे आवश्यक होते . गुप्तपणे कामकाज चालविल्यामुळे लोकांनी संशयाने या सभेकडे पाहिले . त्यामुळे या सभेद्वारे त्यांना अधिक काळ सुधारणावादी चळवळ पुढे नेता आली नाही .

४.२ प्रार्थना समाजाची चळवळ :

परमहंस सभा बरखास्त झाल्यानंतर समाजातील सुधारणेची पोकळी भरून काढण्यासाठी डॉ. आत्माराम पांडूरंग यांनी ३१ मार्च १८६७ रोजी मुंबईमध्ये 'प्रार्थना समाजाची' स्थापना केली . त्यांनी समाजाची अध्यात्मिक व सामाजिक प्रगती करण्यासाठी व दलितांच्या उद्धारासाठी ही चळवळ आरंभली होती . सुरुवातीला त्यांनी प्रार्थना समाजाची तत्त्वे सांगितली व त्यानुसार कार्य चालू केले . प्रार्थना समाजाने शैक्षणिक क्षेत्रात चांगले कार्य केले आहे . "१८७६ मध्ये चालपाडा (मुंबई) येथे पहिली रात्रशाळा काढून त्या ठिकाणी सर्व समाजातील मुलांना प्रवेश दिला . त्यांनी जातीवादाचा त्याग, विधवा विवाह, मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन, पडदापद्धती विरोधी मोहीम, बाल विवाहाला विरोध इ . अनेक बाबतीत भरीव कार्य केलं ."^९ 'कमवा व शिका' या योजनेचा प्रारंभ करून गरीब मुलांसाठी शिक्षणाची सोय केली . स्त्रियांसाठी शाळा चालू केल्या . विधवा पुनर्विवाह घडवून आणले .

प्रार्थना समाजाने परमहंस सभेपेक्षा अधिक सामाजिक कार्य केले . परंतु या समाजानेही सर्व लोकांना विश्वासात घेवून काम केलेले दिसून येत नाही . स्थापनेपासून या समाजावर आरोप व टीका होत होती . इंग्रजधार्जिणे व ख्रिस्ताळलेले असे आरोप त्यांच्यावर झाले . या आरोपांना व टीकेला योग्य उत्तर ते देवू शकले नाहीत . त्यामुळे ही चळवळही अधिक काळ टिकली नाही .

४.३ सत्यशोधक चळवळ :

महात्मा जोतिबा फुले यांनी २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी पुण्यात 'सत्यशोधक समाज' या संस्थेची स्थापना केली. या संस्थेच्या स्थापनेमागील कारण म्हणजे तत्कालीन समाजव्यवस्थेतील ब्राह्मण व ब्राह्मणेत्तरांमधील मोठ्या प्रमाणावरील भेदभाव. पेशव्यांनी महाराष्ट्रात ब्राह्मणांना शैक्षणिक व न्याय क्षेत्रात खास सवलती दिल्या होत्या. त्यामुळे त्या काळात शूद्र व अतिशुद्रांवर ब्राह्मण, पुरोहित वर्गाकडून अन्याय होवू लागला होता. वेद, मुर्तिपूजा, पौरोहित्य, चातुर्वर्ण्य ह्या बंधनात बहूजन समाजाला जखडून त्यांना मानवी हक्क नाकारण्यात आले होते. स्त्रियांना अतिशय हलाखीचे जीवन जगावे लागत होते. त्यांना या अन्यायापासून मुक्ती देण्यासाठी व बहूजन समाजाला संघटित करण्यासाठी सत्यशोधक समाजाची स्थापना करण्यात आली.

सत्यशोधक चळवळीने महाराष्ट्रातील कृषीविषयक, शिक्षणासंबंधी, समाज उन्नती, स्त्रीमुक्ती, सामाजिक व आर्थिक विषमता नष्ट करण्याविषयी कार्य केले. या चळवळीमुळे महाराष्ट्रामध्ये अमुलाग्र परिवर्तन झालेले आहे. महाराष्ट्रातील सत्यशोधक चळवळ खेड्यापर्यंत पोहचलेली, समाजाला नवा दृष्टिकोन प्रदान करणारी, मानवमुक्तीचे तत्त्वज्ञान सांगणारी, सामाजिक क्षमतेचे तत्त्वज्ञान मांडणारी, भारतातील पहिली चळवळ आहे असे म्हणता येईल.

४.४ ब्राह्मणेत्तर चळवळ :

ब्राह्मणांच्या धार्मिक सत्तेपासून व गुलामगिरीतून ब्राह्मणेत्तरांना मुक्त करणे हा या चळवळीचा मुख्य हेतू होता. "महात्मा फुले, विठ्ठल रामजी शिंदे, शाहू महाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील या प्रमुख समाजसुधारकांनी महाराष्ट्रात जी लोकजागृती, लोकशिक्षण व लोकसेवा केली त्यांच्या कार्याला ब्राह्मणेत्तर चळवळ समजतात." ^{१०} असे प्रा.के.पाटील म्हणतात. १८५० ते १९५० या काळात महाराष्ट्रातील बहुजन समाजात राजकीय, सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रात बहुजन समाजातील या नेत्यांनी प्रगती घडवून आणली. हे सर्व नेते ब्राह्मणेत्तर, म्हणून या चळवळीला ब्राह्मणेत्तर चळवळ म्हणतात.

समाजातील अनिष्ट रूढी, अयोग्य परंपरा, याविरूद्ध बंड उभारून पुरोहितशाही व ब्राह्मणी वर्चस्व याविरूद्ध चळवळ उभारली. अज्ञानी लोकांना जागृत करण्याचे काम या काळात केले. अज्ञान, अंधश्रद्धा, विषमता, दारिद्र्य याविरूद्ध या काळात ब्राह्मणेत्तर नेत्यांनी लढा दिला.

४.५ मुस्लिम सत्यशोधक चळवळ :

धार्मिक परंपरावादाला व अंधश्रद्धेला आव्हान देणारी, मुस्लिम समाजात आधुनिक सुधारणावादाचे बिजारोपण करणारी चळवळ हमीद दलवाई यांनी महाराष्ट्रात २२ मार्च १९७० ला सुरू केली. या चळवळीलाच 'मुस्लिम सत्यशोधक चळवळ' या नावाने आळखले जाते. हिंदू धर्मांमध्ये ज्याप्रमाणे काही जाचक अटी व कालबाह्य रूढी आहेत. त्याप्रमाणे मुस्लिम धर्मातही कालबाह्य रूढी, परंपरा आढळतात. या रूढीप्रथेमुळे मुस्लिम धर्मात राजकीय व सामाजिक सुधारणेची कोंडी झाली होती, ती कोंडी फोडण्याचे काम हमीद दलवाई यांनी केले. आजही ही चळवळी महाराष्ट्रात व महाराष्ट्राबाहेर श्रीमती रजिया पटेल व श्री. वजीर पटेल यांच्या सहाय्याने कार्यरत आहे. या चळवळीची वाटचाल जरी संथ गतीने चालू असली तरीही या चळवळीची उद्दिष्टे महत्त्वपूर्ण आहेत.

४.६ सहकार चळवळ :

सध्याच्या ग्रामीण भागातील विकासात सहकार चळवळीचा सिंहाचा वाटा आहे. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक हा या चळवळीचा केंद्रबिंदू मानला जातो. ज्यांच्याकडे भांडवल अगदी कमी आहे अशा व्यक्तींनी एकमेकांना सहकार्य करण्याच्या हेतूने आपली आर्थिक उन्नती करून घेणे या उद्दिष्टातून सहकार चळवळीचा जन्म झाला आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारत सरकारने १९०४ मध्ये सहकार पतपेढीचा कायदा केला. यामधून अनेक प्रांतात सहकार चळवळीची मुहूर्तमेढ रोवली. १९११ मध्ये बॉम्बे सेंट्रल को-ऑपरेटिव्ह बँक सहकारी तत्त्वावर स्थापन झाली. तिथून पुढे सहकार चळवळ विकसित होत गेली.

महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीला सुरूवातीला नेतृत्वही तज्ज्ञ मंडळीचे लाभले. धनंजयराव गाडगीळ, रमणभाई सैर्या, भाऊसाहेब हिरे, विठ्ठलराव विखे पाटील, ना.ग. जोशी, बाळासाहेब विखे पाटील, वसंतराव चव्हाण इत्यादी नेत्यांनी

सहकारातून अनेक लोकांचे संसार उभे केले आहेत . आज महाराष्ट्रात बँका, वाहतूक, दुग्धोत्पादन, शेती, साखर कारखाने, विविध वस्तुनिर्मिती उद्योग, वस्तू वितरण व साठवण, अशा विविध क्षेत्रात ही चळवळ कार्यरत आहे .

४.७ संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ :

सर्व मराठी भाषिक प्रदेशांचा महाराष्ट्र प्रांत स्थापन व्हावा आणि मुंबई महाराष्ट्राला मिळावी या मागणीसाठी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ चालविण्यात आली . २८ जानेवारी १९४० रोजी 'संयुक्त महाराष्ट्र सभे'ची स्थापना केली आणि या चळवळीस प्रारंभ झाला . बॅ.शामराव देशमुख हे या चळवळीचे पहिले अध्यक्ष होते . त्यानंतर शंकरराव देव, भाऊसाहेब हिरे, धनंजयराव गाडगीळ, आचार्य दादा धर्माधिकारी, बॅ.जयकर, आचार्य अत्रे, एस्.एम.जोशी, मधू दंडवते यांनी या चळवळीत सक्रीय सहभाग घेवून १९६० मध्ये ही चळवळ यशस्वी करून दाखविली .

वरीलप्रमाणे जागतिक पातळीवरील, भारतीय पातळीवरील व महाराष्ट्रीय पातळीवरील चळवळींचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, या सुधारणावादी चळवळी आहेत . देशात व राज्यात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी या चळवळी निर्माण झाल्या . यांना सामाजिक चळवळीही म्हणता येते . यामध्ये गुरू घसिदास यांची सतनामी चळवळ, परमहंस सभा, प्रार्थना समाज, सत्यशोधक समाज, ब्राह्मणेत्तर चळवळ इत्यादी चळवळींनी समाजामध्ये सुधारणा घडवून आणल्या व लोकांना शिक्षित करून त्यांच्यामध्ये बंधुभाव निर्माण केला . काही चळवळींनी धर्मामध्ये बदल घडविण्यासाठी कार्य केले . मुस्लिम सत्यशोधक चळवळ व सत्यशोधक चळवळ अशा चळवळी आहेत . एकमेकांना सहकार्य करून आर्थिक उत्कर्ष करण्याच्या हेतूने सहकार चळवळ चालविली तर खलिस्तानच्या चळवळीने प्रादेशिकतेला महत्त्व दिले . यामधील काही चळवळी मानवी समता, स्वातंत्र्य व सहकार्यासाठी निर्माण झालेल्या आहेत . उदा .नागरी हक्क चळवळ, स्त्री हक्क चळवळ, आदिवासींची चळवळ, चंडाळांची चळवळ, मात्र संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ व मार्क्सवादी चळवळ ही स्वतःच्या मताचा, विचारांचा प्रसार करण्यासाठी व स्वतंत्र अस्तित्त्व टिकविण्यासाठी निर्माण झाली . यामधील मार्क्सवादी चळवळ ही भांडवलशाही व्यवस्थेकडून स्वातंत्र्य व जगात साम्यवादी राजवट निर्माण करण्यासाठी

कार्यरत आहे . जागतिक स्तरावरील नागरी हक्क चळवळ व स्त्री हक्क चळवळीप्रमाणेच भारतात 'दलितांची चळवळ' निर्माण झाली . या चळवळीची उद्दिष्टेही मानवी स्वातंत्र्य, समता बंधुता निर्माण करून जातीयवादी प्रवृत्तीला विरोध करणे ही आहेत . या चळवळीचे कार्य महाराष्ट्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात आहे . महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक परिवर्तनात या चळवळीचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे . त्या चळवळींचा आढावा पुढीलप्रमाणे...

५. दलित चळवळीचा आरंभ :

दलित चळवळीची सुरुवात साधारणतः एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात झाली . प्रारंभीच्या चळवळीची प्रेरणा महात्मा फुले यांच्या विचार कार्यात शोधता येते . महात्मा फुलेंच्या सामाजिक व शैक्षणिक कार्याचा प्रभाव तत्कालिन दलित नेत्यांवर झालेला दिसून येतो . महात्मा फुलेंनी सत्यशोधक समाजाद्वारे शूद्र-अतिशुद्रांमध्ये जागृती निर्माण केली . त्यांनी स्त्री शिक्षण, पौढ शिक्षण, समाज शिक्षण, समाजोद्धार आणि समाजोन्नती घडवून आणली . महात्मा फुलेंच्या कार्याची प्रेरणा घेवून सत्यशोधक विचारामधूनच गोपाळबाबा वलंगकर, किसन फागु बनसोडे यांनी दलित चळवळीची सुरुवात केली .

दलित चळवळीचा अभ्यास करताना साधारणतः दलित चळवळीचे तीन टप्पे करता येतात...

- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरपूर्व दलित चळवळ
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरकालीन दलित चळवळ
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरोत्तर दलित चळवळ

६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरपूर्व दलित चळवळ :

दलित चळवळीची सुरुवात १८८८ च्या सुमारास मानली जाते . या चळवळीला प्रारंभ होण्यापूर्वी काही दलितेतर समाजसुधारकांनी दलितांच्या उद्दारासाठी कार्य केले आहे . या सुधारकांच्या कार्यामुळेच दलित चळवळीची पायाभरणी झालेली आहे . या सुधारकांमध्ये महात्मा फुले, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, छत्रपती शाहू महाराज यांचे दलितोद्धारक कार्य उल्लेखनीय आहे . त्यामुळे प्रथम या समाजसुधारकांच्या कार्याचा आढावा घेणे गरजेचे आहे .

६.१ महात्मा जोतिबाप फुले :

महात्मा फुले यांनी तत्कालिन समाजव्यवस्थेमध्ये क्रांतीकारक परिवर्तन घडवून आणले . समाजातील स्त्रिया, अस्पृश्य, शेतकरी, कामगार या सर्वांना सामाजिक समता, न्याय मिळवण्यासाठी त्यांनी चळवळ सुरू केली . अस्पृश्यांची अस्पृश्यतेतून मुक्तता करण्यासाठी त्यांना शिक्षणाची गरज आहे हे ओळखून त्यांनी पुण्यात अस्पृश्यांसाठी, स्त्रियांसाठी शाळा सुरू केल्या . त्यांना आत्मजाणीव करून देण्याचा प्रयत्न केला, अन्यायाविरुद्ध जाणीव जागृती निर्माण करण्याचे कार्य केले . मानवी दास्याविरुद्ध संघर्ष करण्याचे बळ त्यांनी दलितांमध्ये निर्माण केले . अस्पृश्यांना आपल्या घरातील पाण्याचा हौद खुला केला . त्यांच्या कार्यावरून 'बडोदावत्सल' च्या संपादकांनी त्यांना 'हिंदूस्थानातील ल्युथर' ही उपाधी देऊन त्यांचा गौरव केला आहे .

६.२ महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे :

२० व्या शतकाच्या सुरुवातीस विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी अस्पृश्योद्धाराच्या कार्याची सुरुवात केली . या कार्यासाठी त्यांनी 'डिस्प्रेड क्लासेस मिशन' या नावाची संस्था १९०६ साली सुरू केली . अस्पृश्यतेचा प्रश्न राष्ट्रीय स्तरावर मांडण्याचा प्रयत्न केला . डिस्प्रेड क्लासेस मिशनच्या माध्यमातून अस्पृश्य वर्गाची उन्नती करणे, त्यांच्यात आत्मविश्वास जागृत करणे, स्पृश्यांच्या मनात अस्पृश्यांच्याबद्दल समानतेची भावना निर्माण करणे, अस्पृश्यांसाठी शाळा सुरू करणे इत्यादी कार्ये केली . अस्पृश्यतेची निर्मिती कशी झाली, याचे संशोधन करून 'भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न' हा ग्रंथ लिहिला . तत्कालीन समाजाचा विचार करता त्यांचे अस्पृश्यांसाठी केलेले कार्य उल्लेखनीय महान आहे .

६.३ राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज :

अस्पृश्य समाजाची अस्पृश्यतेमधून मुक्तता करून त्यांना सर्वसामान्य माणसांप्रमाणे न्याय हक्क मिळाले पाहिजेत म्हणून महात्मा फुले, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्याप्रमाणे छत्रपती शाहू महाराजांनी खास प्रयत्न केले आहेत . सवर्ण समाजाच्या अन्यायी वागणुकीमुळे अस्पृश्यांना सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक, राजकीय हक्कांपासून वंचित रहावे लागत होते . म्हणून राजांनी अस्पृश्यांना आपल्या बरोबरीचे अधिकार दिले .

दरबारात लायक अस्पृश्यांना महात्त्वाची पदे दिली. त्यांच्या आर्थिक विकासासाठी उद्योगधंद्याला भांडवल पुरविले. शाहू महाराजांनी सामाजिक क्षेत्रातील दरी कमी करण्यासाठी ते अस्पृश्यांसोबत जेवण करीत, अस्पृश्यांच्या हॉटेलात लवाजम्यासह चहा घेत, त्यामुळे सामाजिक क्षेत्रात अस्पृश्यांना बरोबरीचे हक्क मिळाले. अस्पृश्यांची शैक्षणिक प्रगती व्हावी म्हणून त्यांनी शाळा, वसतिगृहे काढली. अस्पृश्यांवर अन्याय अत्याचार करणाऱ्यांचा बंदोबस्त केला. आपल्या संस्थानामधून अस्पृश्यता नष्ट व्हावी म्हणून त्यांनी वटहूकूम काढून अस्पृश्यता निर्मूलनाचा विचार मांडलेला आहे. अस्पृश्यांच्या सभा परिषदांना उपस्थित राहून अस्पृश्योद्धार चळवळीत सक्रीय सहभाग घेतला.

१९८८ पासून दलित चळवळीची सुरुवात झाली असे मानता येते. या चळवळीपूर्वी महात्मा फुले, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे व छत्रपती शाहू महाराज यांनी या अस्पृश्यांच्या उद्दारासाठी केलेले कार्य महत्त्वपूर्ण आहे. या नेत्यांमुळेच 'दलित चळवळीची सुरुवात झाली व चळवळीला बळकटी आली. महात्मा फुलेंनी केलेली कार्याची सुरुवात व त्यांच्यानंतर महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी ही चळवळ राष्ट्रीय स्तरावर पोहचवली त्यामुळे राजकीय प्रवाहात दलितांना जाण्यासाठी मदत मिळाली. शाहूंनी दिलेल्या सवलती व स्थानिक दलितांना केलेले सहकार्य यामुळे ही चळवळ भरभराटीस आली. वरील तीनही नेत्यांनी केलेल्या शैक्षणिक आणि सामाजिक कार्यामुळे दलितांमध्ये बरोबरी निर्माण झाली. त्यांच्याच प्रेरणेतून नंतर गोपाळबाबा वलंगकर, किसन फागु बनसोडे, शिवराम जानबा कांबळे या दलित नेत्यांच्या कार्याला सुरुवात झाली.

६.४ गोपाळबाबा वलंगकर :

गोपाळबाबा वलंगकरांचा जन्म कोकणातील रावढळ या गावी झाला नॉर्मल स्कूलपर्यंत शिक्षण घेऊन त्यांनी ब्रिटिश सैन्यात नोकरी पत्करली. सैन्यात काही वर्षे नोकरी करून इ.स.१८८६ साली गोपाळबाबा निवृत्त झाले. लहानपणापासून त्यांच्यावर सत्यशोधक चळवळीचा प्रभाव होता. दलितांना समाजात मिळणारी वागणूक त्यांनी अनुभवली होती. या सामाजिक परिस्थितीमध्ये बदल घडविण्यासाठी त्यांनी चळवळीस आरंभ केला.

दलितांना इतर सवर्णांप्रमाणे स्वातंत्र्य, समता असावी कारण जातीभेद, अस्पृश्यता ही मानवनिर्मित आहेत, असे त्यांचे ठाम मत होते. त्यासाठी अस्पृश्यांची अस्पृश्यतेतून सुटका करून त्यांना सामाजिक, धार्मिक क्षेत्रात समता, स्वातंत्र्य, न्याय मिळविण्यासाठी चळवळ करणे गरजेचे होते. गोपाळबाबांनी दलितांना एकत्र करून अन्याय, अत्याचाराविरूद्ध आवाज उठविण्याचा प्रयत्न केला. दलितांना आत्मस्थितीची जाणीव होण्यासाठी ठिकठिकाणी सभांचे आयोजन केले. त्यांनी सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक प्रश्नावर वेळोवेळी आपली मते परखडपणे मांडली आहेत. २३ ऑक्टोबर १८८८ रोजी 'विटाळविध्वंसन' ही पुस्तिका काढून त्यामध्ये अस्पृश्यतेविषयी सडेतोड चर्चा केली. १८९० मध्ये 'अनार्य दोषपरिहार्य मंडळी' ही संस्था स्थापन करून त्याद्वारे लोकांना संघटित केले. तत्कालिन समाजव्यवस्थेचा विचार करताना दलितांचे संघटन करणे ही गोष्ट अवघड होती. हे महत्त्वपूर्ण कार्य गोपाळबाबांनी प्रथमच केले म्हणून डॉ. गंगाधर पानतावणे म्हणतात, "बहिष्कृत व पीडित समाजाला संघटित करण्याचा अस्पृश्य माणसाने केलेला हा भारतातील पहिला प्रयत्न होता."^{११} त्यांनी दलितांची कैफियत इंग्रज सरकारला पोहचविण्यासाठी जुलै १८९४ मध्ये अस्पृश्यांच्या वतीने सरकारला निवेदन सादर केले. त्यांनी 'दीनबंधू' आणि 'सुधारक' या नियतकालिकामधूनही अस्पृश्यतेसंबंधी लेखन केलेले आहे. गोपाळबाबांविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "सत्यशोधक समाजाचे अध्वर्यु जोतीबा फुले यांचे खरे साथीदार व उत्साही शिष्यांपैकी बरेचसे जण 'अनार्य दोषपरिहार मंडळी' या संस्थेच्या चालकांपैकी होते. एकाच्या नावाचा उल्लेख केल्याशिवाय माझ्याने राहवत नाही ते गृहस्थ म्हणजे कै. गोपाळबुवा वलंगकर हे होत. त्यांनी आपल्या लेखनाद्वारे जी जागृती केली ती अनुपम आहे."^{१२} गोपाळबाबांनी लेखनाने आणि वक्तृत्वाने लोकांना मोठ्या प्रमाणात जागृत केले होते.

६.५ शिवराम जानबा कांबळे :

शिवराम जानबा कांबळे हे भांबुडर्यांचे वतनदार महार होते. त्यांचा जन्म इ.स. १८७५ साली झाला. वतनदारीमुळे गावातील गावकीची कामे त्यांना करावी लागत होती. त्यामुळे गावकीच्या कामाचा त्याग करून ते पुण्याला आले. एका इंग्रज अधिकाऱ्याच्या घरी त्यांनी नोकर म्हणून काम केले. त्यांचे बालपण इंग्रजांच्या घरी गेले

होते . इंग्रज अधिकाऱ्याच्या उदारमतवादी धोरणामुळे ते शिक्षण घेवू शकले . महात्मा फुले यांच्या विचाराने व गोपाळबाबा वलंगकर यांच्या समाजसुधारणा कार्याने प्रेरित होवून शिवराम जानबा कांबळे यांनी दलितांच्या उद्धारासाठी कार्य सुरू केले .

शिवराम जानबा कांबळे यांनी आपल्या समाजसुधारणेच्या कार्याची सुरुवात लोकांमध्ये स्वत्वाची जाणीव निर्माण करून देण्यापासून झाली . प्रथम त्यांनी लोकांना संघटित केले . संघटित दलितांमधून 'श्री शंकर प्रासादिक सोमवंशीय हितचिंतक मित्र समाज' या सभेची स्थापना केली .

या संस्थेचा उद्देश दलित समाजास संघटित करणे व समाजाला प्रगतीच्या प्रवाहात सामील करणे असा होता . दलितांची आर्थिक आणि शैक्षणिक प्रगती झाल्याशिवाय समाजव्यवस्थेत बदल होणार नाही . हे ओळखून त्यांनी दलितांसाठी शाळा स्थापन केल्या व श्री सच्चिदानंद वाचनगृह' याचीही स्थापना केली . शिक्षणाविषयी जागृती करणे आणि अधिक ज्ञान संपादन करणे हा त्यांचा उद्देश होता .

त्यांच्याकडे संघटन कौशल्य चांगले होते . आपल्या दलित बांधवांच्या मागण्या सरकारपुढे सादर करण्यासाठी त्यांनी १९०४ साली सासवड येथे ५१ गावातील महार समाजाची सभा बोलविली होती . या सभेला मोठ्या संख्येने लोक उपस्थित राहिले होते . या सभेमध्ये त्यांनी आपल्या मागण्यांचा अर्ज इंग्रज सरकारला सादर केला . त्यावर १९८८ लोकांच्या सहाय्य होत्या . दलितांच्या वतीने इंग्रज सरकारला आपल्या मागण्यांसाठी संघटितपणे केलेला इतिहासातील हा पहिलाच अर्ज होता . आपले विचार सर्वसामान्य दलितांपर्यंत पोहचविण्यासाठी स्वतःचे नियतकालिक असावे म्हणून त्यांनी 'सोमवंशीय मित्र' या नियतकालिकाची निर्मिती केली . डॉ .गंगाधर पानतावणे लिहितात, "समाजाच्या सर्वच अंगांचा मूलगामी विचार करणारा, लेखनीद्वारे अस्पृश्यांचे प्रश्न जगाच्या वेशीवर टांगणारा आणि कृतिरूपाने समाजाच्या उत्थानाचे स्वप्न पाहणारा हा महापुरुष होता ."^{१३}

डॉ .पानतावणे यांनी शिवराम जानबांना महापुरुषाची उपाधी दिलेली आहे, त्याप्रमाणेच त्यांचे कार्य होते .

६.६ किशन फागु बनसोडे :

किसन फागु बनसोडे हे दलित चळवळीचे कुशल संघटक होते .आपल्या न्याय्य मागण्या पदरात पाडून घ्यायच्या असतील तर त्यासाठी सामुहिक प्रयत्न केले पाहिजेत, याची जाणीव त्यांना होती .त्यांचा जन्म १८ फेब्रुवारी १८६९ साली नागपूर जवळील मोहपा या गावी झाला . त्यांचे शिक्षण थोडेफार झाले होते . दलित समाजाबद्दल त्यांच्या मनात सहानुभूती होती म्हणून त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य दलित उद्धारासाठी घालविले .

किसन फागु बनसोडे यांनी दलित बांधवांकडे आत्मपरीक्षणाच्या दृष्टीने पाहिले . आपले बांधव जर सुसंस्कृत व्हायचे असतील तर त्यासाठी जुन्या रूढींचे, प्रथांचे उच्चाटन केले पाहिजे .त्यांच्या परंपरागत उद्योगधंद्यांमध्ये बदल करून स्वाभिमान जागृत ठेवण्यासाठी त्यांनी दलितांना आवाहन केले .आपल्या बांधवांकडून स्वच्छ राहण्याच्या व जुन्या रूढी, प्रथा मोडण्याच्या शपथा घेतल्या .त्यामध्ये मेलेली ढोरं ओढणार नाही, मृत मांस खाणार नाही, प्रेतावरील कपडे घेणार नाही, पती जिवंत असताना दुसरा पती करणार नाही, पत्नी जिवंत असताना दुसरी पत्नी करणार नाही, विवाह कमीत कमी खर्चात करू, मुलांना शिक्षण देऊ, विगारकामे विनामूल्य करणार नाही इत्यादी शपथा घेतल्या होत्या .आपल्या प्रश्नांसाठी संघटितपणे संघर्ष केला तरच प्रश्न लवकर सुटतात म्हणून त्यांनी 'सन्मार्ग बोधक निराश्रित समाज', 'तरूण महार संघ', '१९२० ची नागपूरची परिषद' या माध्यमातून लोकांना जागृत केले .आपल्या मागण्या सरकारपुढे मांडण्यासाठी परिषदा, सभा, मेळावे घेतले व त्याद्वारे संघटितपणे सरकारवर दबाव आणण्याचा प्रयत्न केला .

६.७ विठोबा रावजी मुनपांडे :

विदर्भातील दलित चळवळीचे आद्य प्रणेते म्हणून विठोबा रावजी मुनपांडे यांना ओळखले जाते . त्यांचा जन्म इ.स.१८६४ मध्ये झाला . त्यांचे प्राथमिक शिक्षण मिशनरी शाळेत झाले .शिक्षणानंतर त्यांनी व्यापार सुरू केला . त्या निमित्ताने ते महाराष्ट्रभर फिरू लागले .त्यावेळी त्यांनी आपल्या दलित बांधवांच्या दुःस्थितीची जाणीव झाली . दलितांचे होणारे हाल, अवहेलना,अपमानित जीवन, दलितांवरील अत्याचार बघून त्यांचे मन हळहळले .आपल्या बांधवांची या दारूण परिस्थितीतून सुटका करण्यासाठी व

त्यांच्यामध्ये जागृती निर्माण करण्यासाठी विठोबा रावजी मुनपांडे यांनी समाजकार्य करण्यास सुरुवात केली. आपल्या दलित बांधवांना सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक क्षेत्रात समानतेचे, माणूसकीचे हक्क मिळावेत म्हणून त्यांनी दलितोद्धाराची चळवळ सुरू केली.

त्यांच्या चळवळीची सुरुवात इ.स. १८९२-९३ च्या सुमारास रामटेक येथील अंबाला तलावावरील आंदोलनाने झाली. अंबाला तलावावर स्नान करण्याचा पूर्वापार अधिकार दलितांना मिळाला होता. पण गोरक्ष कमिटीने या अधिकारावर प्रतिबंध घातला. त्यामुळे दलितांना त्या ठिकाणी जाण्यास मज्जाव करण्यात आला होता. या स्नानाचा संबंध धार्मिकतेशी जोडून सवर्णांनी धार्मिक भावना भडकाविल्या. सवर्णांमध्ये विटाळ भावना अधिक तीव्र होती. दलितांनी जर तलावात आंघोळ केली तर तलावातील पाणी विटाळते. त्याच पाण्याने सवर्ण आंघोळ करतात त्यामुळे सवर्णांना विटाळ होतो म्हणून दलितांना तलावातील पाणी वापरण्यावर बंदी आणण्यात आली. विठोबा रावजींनी आपल्या तलावावरील स्नानाचा पूर्ववत हक्क मिळविण्यासाठी संघर्ष प्रारंभ केला. नागपूरकर रघुजी भोसले यांच्याकडून संघर्ष करून स्नानाचा अधिकार दिला आणि स्वखर्चाने दलितांसाठी घाट व मंदिर बांधून दिले.

सामाजिक सुधारणा करित असताना लोकांना संघटित करून त्यांची संघटना बांधणे गरजेचे असते याची जाणीव त्यांना झाली होती. म्हणून त्यांनी १९०६ साली 'अत्यंज समाज कमिटी' स्थापन केली. काही काळ त्यांनी महार सभेच्या सेक्रेटरीपदाचे काम पाहिले. या संस्था व संघटनेच्या माध्यमातून त्यांनी समाजजागृती केली.

६.८ कालीचरण नंदागवळी :

दलित वर्गातील सर्वांचा विकास व्हावा म्हणून सतत झटणारे कालीचरण नंदागवळी हे विदर्भातील 'महात्मा' म्हणून ओळखले जातात. विदर्भातील ते एक थोर समाजसुधारक होते. पिढीजात ऐश्वर्यसंपन्न कुटुंबात त्यांचा जन्म झाला. ते गोंदिया गावचे मालगुजार होते. गोंदिया नगरपरिषदेचे सभासद होते. तसेच मध्यप्रांताच्या कायदेमंडळाचे सदस्य म्हणून त्यांनी काही काळ काम पाहिले होते. अनेक संस्थांशी त्यांचे चांगले संबंध होते. महार संस्थेच्या उपाध्यक्षपदीही त्यांनी काही काळ काम केले आहे. १९२० मधील नागपूर येथे भरलेल्या 'अखिल भारतीय बहिष्कृत परिषदेचे' ते

स्वागताध्यक्ष होते. १९१८ च्या मॉटेग्यू सुधारणा मध्यप्रान्ताच्या विधिमंडळावरही त्यांची निवड झाली होती.

दलित समाजाचा विकास व्हावयाचा असेल तर प्रथम तो शिक्षित झाला पाहिजे, असा त्यांचा विचार होता. म्हणून त्यांनी १९११ मध्ये गोंदिया येथे अस्पृश्य मुलींसाठी शाळा काढली. ते मध्य वन्हाड प्रांताच्या कायदेमंडळाचे सभासद असताना अस्पृश्यांची सरकारी नोकरीत निवड करावी, अस्पृश्यांना तांत्रिक व औद्योगिक शिक्षणाची सोय करावी, स्थानिक स्वराज्य संस्थात अस्पृश्यांना प्रतिनिधित्व द्यावे, सार्वजनिक पाणवठ्यावर पाणी भरण्याचा हक्क मिळावा, न्यायाधिकांच्या जागेवर लायक अस्पृश्यांची नेमणूक करावी इ. दलितांचे प्रश्न त्यांनी उपस्थित केले. हे प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांना संघर्ष करावा लागला.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पूर्वी दलित चळवळीची सुरुवात जरी परिपक्व वैचारिक स्वरूपाची नसली तरी ती न्याय हक्कासाठी झालेली आहे. यातूनच डॉ.आंबेडकरांची जडण घडण झालेली दिसून येते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरकालीन दलित चळवळीचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

७. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरकालीन दलित चळवळ :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरकालीन दलित चळवळीची सुरुवात १९२० पासून होते. डॉ.आंबेडकरपूर्व दलित चळवळीने दलितांमध्ये जागृती निर्माण करण्यास सुरुवात केली होती. १९२० मध्येही भारतात पारंपरिक हिंदू समाजाकडून दलितांना अत्यंत हीन वागणूक मिळत होती. भारतीय समाजव्यवस्थेत दलितांचे स्थान निकृष्ट दर्जाचे होते. दलितांना सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक क्षेत्रात कोणत्याही प्रकारचे हक्क नव्हते. जातीव्यवस्थेमुळे दलितांना अमानुष वागणूक मिळत होती.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या सार्वजनिक जीवनाला इ.स.१९२० पासून सुरुवात केली. दि.२१ मार्च १९२० मधील माणगाव येथील महार परिषद ही दलितांच्या जीवनाला कलाटणी देणारी ठरली.या परिषदेपासूनच डॉ.बाबासाहेबांच्या सामाजिक कार्याला गती आली. या परिषदेमध्येच डॉ.बाबासाहेबांविषयी बोलताना कोल्हापूर संस्थानातील छत्रपती शाहू महाराज म्हणाले,

“माझ्या राज्यातील बहिष्कृत प्रजाजनानो, तुम्ही तुमचा खरा पुढारी शोधून काढला त्याबद्दल मी तुमचे अंतःकरणपूर्वक अभिनंदन करतो. माझी खात्री आहे की, डॉ. आंबेडकर हे तुमचा उद्धार केल्याशिवाय राहणार नाहीत, इतकेच नव्हे तर अशी एकवेळ येईल की ते, सर्व हिंदुस्थानचे पुढारी होतील, अशी माझी मनोदेवता मला सांगते.”^{१४} डॉ. बाबासाहेबांनी आपले संपूर्ण जीवन दलित उद्धारासाठी वाहिले. २० जुलै १९२४ मधील ‘बहिष्कृत हितकारिणी सभेच्या स्थापनेपासून त्यांच्या महानिवाणापर्यंत त्यांनी जे लढे उभारले त्याद्वारे दलितांमध्ये चेतना, जागरूकता निर्माण केली. त्यांच्या संपूर्ण जीवनकार्याचा समावेश दलित चळवळीमध्ये होतो. डॉ. बाबासाहेबांनी उभारलेल्या संघटना, त्यांनी दिलेले लढे, त्यांचे लेखन, नियतकालिके, भाषणे, त्यांचे संसदेमधील कार्य या सर्वांमधून दलित चळवळ आकारास आलेली आहे. दलित चळवळीचा विचार करताना डॉ. बाबासाहेबांच्या संपूर्ण जीवन संग्रामाचा विचार करणे गरजेचे आहे.

७.१ बहिष्कृत हितकारिणी सभा :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांचा आर्थिक व राजकीय विकास घडवून आणण्यासाठी, दलितांच्या न्याय्य हक्कांचो मागणी करण्यासाठी आणि भारतीय समाजापुढील जातीसंस्थेचे आव्हान मोडून काढण्यासाठी २० जुलै १९२४ रोजी ‘बहिष्कृत हितकारिणी सभेची’ स्थापना केली. या संस्थेमाफत अस्पृश्य समाजात सुधारणा, जागृती व शिक्षणप्रसारावर भर देऊन दलित समाजात शिक्षणाचा प्रसार केला. दलितांना शिक्षण मिळाल्याशिवाय त्यांची प्रगती होणार नाही हे बाबासाहेबांनी ओळखले होते. दामोदर हॉल या ठिकाणी आपल्या निवडक कार्यकर्त्यांची बैठक घेवून त्यांनी या सभेची स्थापना केली. या संस्थेच्या निर्मितीमागील भूमिका सांगताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, “..... बहिष्कृत वर्गातच काम करणारी व सर्वस्वी त्यांचे हित संरक्षण करणारी अशी एखादी स्वतंत्र संस्था असणे जरूर आहे. ही उणीव भरून काढण्याकरिता ‘बहिष्कृत हितकारिणी सभा’ बहिष्कृत वर्गातील काही जाणत्या माणसांनी स्थापन केली.”^{१५}

या संस्थेच्या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेबांनी अस्पृश्यांच्या सामाजिक प्रश्नावर जाणीवजागृती केली. त्याचप्रमाणे अस्पृश्यता हा राष्ट्रीय प्रश्न आहे याची

प्रथमच जाणीव सर्व भारतीयांना करून दिली .

७.२ समता सैनिक दल :

१९२६ मध्ये डॉ.बाबासाहेबांनी दलित शोषितांची एक गैरराजकीय व सांस्कृतिक संघटना असावी म्हणून 'समता सैनिक दलाची' स्थापना केली . या दलाच्या स्थापनेमागचा उद्देश सांगताना डॉ.बाबासाहेब म्हणतात, "ज्या समाजात माणुसकीने जगता येत नाही, नैसर्गिक हक्कांचा जिथे समतेने उपभोग घेता येत नाही, ज्या धर्मावर विषमतेचा किट चढवलेला आहे तो धर्म झुगारून देऊन खरी माणुसकी जाणणारा धर्म निर्माण करण्याकरिता जे कार्य करावे लागत आहे .त्या पवित्र आणि उज्वल कार्यासाठी या दलाची स्थापना झालेली आहे ."^{१६} समाजात समता प्रस्थापित करणे हे या दलाचे काम होते .सर्वांना समतेने वागविणे, दलितांचे अत्याचारापासून रक्षण करणे हे या युवकांचे काम होते .

७.३ चवदार तळ्याचा सत्याग्रह :

'महाड' येथील चवदार तळ्याचा सत्याग्रह ही दलित चळवळीतील महत्त्वपूर्ण घटना आहे . मानवी स्वातंत्र्यासाठी, मानवता मूल्यासाठी केलेला हा सत्याग्रह होता . त्यामुळे दलितांच्या जीवनात या सत्याग्रहाला मोठे महत्त्व आहे .

रावबहादूर सीताराम केशव बोले यांनी 'मुंबई विधिमंडळातील मांडलेल्या एका ठरावाद्वारे या देशातील तळे, विहिरी, पाणवटे इत्यादी सार्वजनिक ठिकाणे सर्वासाठी खुली करण्यात आली होती . तरीही या कायद्याची अंमलबजावणी न होता अस्पृश्यांना सार्वजनिक ठिकाणी मज्जाव केला जात होता . महाडच्या नगरपालिकेनेही चवदार तळे सर्व जाती धर्माच्या लोकांकरिता खुले झाले आहे असे जाहीर केले होते . तरीही सवर्णांच्या दादागिरीमुळे अस्पृश्यांना या तळ्यावर पाणी भरण्यास मज्जाव केला जात होता . या बेबंदशाहीला व सवर्णांच्या अन्यायी व्यवस्थेला विरोध करून सार्वजनिक ठिकाणी अस्पृश्यांना प्रवेश मिळावा व समाजात सामाजिक समता निर्माण व्हावी यासाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी चवदार तळ्याचा सत्याग्रह करण्याचे ठरविले .

दि.१९ व २० मार्च १९२७ या दिवशी महाड येथे वहिष्कृतांची मोठी परिषद घेऊन सत्याग्रह करण्याचे नियोजन बाबासाहेबांनी केले . त्यानुसार दलित वहिष्कृत

जनता सत्याग्रहासाठी महाड येथे दाखल झाली. परिषदेला सुरूवात झाली. त्यावेळी अनेक नेत्यांनी मानवी समतेविषयी स्फूर्तीदायक भाषणे केली. मानवी समता प्रस्थापित करणे व दलितांवरील अन्याय दूर करणे हा बाबासाहेबांचा उद्देश होता. म्हणून त्यांनी मानवी समतेसाठी चवदार तळ्याचे पाणी प्राशन करून मानवतेचा हक्क उपभोगला व सत्याग्रह यशस्वी केला.

७.४ मनुस्मृती दहन :

‘मनुस्मृती’ हा हिंदूंचा ग्रंथ. याच ग्रंथाने वर्णव्यवस्था निर्माण केली. स्पृश्य-अस्पृश्य भेद करण्यास व अस्पृश्यांच्या मनुष्यहीन जीवनास कारणीभूत हा ग्रंथ होता. या ग्रंथानेच अस्पृश्यांवर व स्त्रियांवर अनेक निर्बंध लादले होते. म्हणून हा ग्रंथ जाळण्याचा विचार डॉ. बाबासाहेबांनी केला. त्यांनी मनुस्मृती नाकारली होती. म्हणून हा नकार प्रतिकात्मक स्वरूपात दर्शविण्यासाठी, मनुला विरोध दर्शविण्यासाठी त्यांनी मनुस्मृती जाळली.

२५ डिसेंबर १९२७ रोजी महाड येथे सत्याग्रहासाठी प्रचंड समुदाय जमला होता. त्याचवेळी रात्री ९ वा. ‘मनुस्मृती’ जाळण्याचा एक ठराव मांडण्यात आला. दलितांच्या प्रचंड टाळ्यांच्या व घोषणांच्या गजरात तो पास करण्यात आला. मनुस्मृती का जाळली? हे सांगताना डॉ. बाबासाहेब म्हणतात, “आम्ही जे मनुस्मृतीचे वाचन केले आहे. त्यावरून आमची खात्री झाली आहे की, त्या ग्रंथात शूद्र जातीची निंदा करणारी, त्यांचा उपमर्द करणारी, कुटाळ उत्पत्तीचा कलंक त्यांच्या माथी मारणारी व त्यांच्याविषयी समाजात अनादर वाढविणारी वचने ओतप्रोत भरलेली आहेत. त्यात धर्माची धारणा नसून असमानतेची मात्र धूळवड घातली आहे. स्वयंनिर्णयाचे तत्त्व प्रस्थापित करावयास निघालेल्या सुधारणावाद्यास असला ग्रंथ कधीच मान्य होणे शक्य नाही व तो अस्पृश्य वर्गासही मान्य नाही एवढेच दर्शविण्याकरिता त्याची होळी करण्यात आली.”^{१७}

मनुस्मृतीमुळे दलितांना गुलामगिरीत रहावे लागले. दलितांची पशूहूनही हीन अवस्था निर्माण करण्यास कारणीभूत हा ग्रंथ होता. स्त्रियांवरही गुलामगिरी लादणारा हा ग्रंथ होता. या ग्रंथाची होळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केली. दलित चळवळीचा हा महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे. या काळातच चळवळीला अधिक गती प्राप्त झाली होती.

७.५ मंदिर प्रवेशाचा अत्याग्रह :

हिंदू धर्माभिमानी लोकांनी अस्पृश्यांना अनेक हक्कांपासून वंचित ठेवले होते. मंदिर प्रवेशाचा हक्कही अस्पृश्य, दलितांना नाकारण्यात आला होता. अस्पृश्यांना सवर्ण हिंदूंच्या बरोबरीचा समानतेचा हक्क मिळवून देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मंदिर प्रवेशाचे लढे लढले. बोले ठराव आणि १९१९ च्या कायद्याने सर्व सार्वजनिक ठिकाणे सर्वांसाठी खुली झाली असल्यामुळे अस्पृश्यांना मंदिर प्रवेशाचा कायदेशीर हक्काची अंमलबजावणी करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेबांच्या नेतृत्वाखाली हे लढे उभारले. त्यांनी १९२७ मध्ये अमरावती येथील 'अंबादेवी मंदिराच्या प्रवेशाचा सत्याग्रह' सुरू केला. १९२९ मध्ये पुण्यातील 'पर्वती मंदिर' प्रवेशाचा सत्याग्रह करण्यात आला. नंतर ३ मार्च १९३० पासून ऐतिहासिक 'काळाराम मंदिर' प्रवेशाचा सत्याग्रह नाशिक येथे १९३५ पर्यंत चालू होता. परंतु काळाराम मंदिर अस्पृश्यांसाठी खुले करण्याचे औदार्य कोणीही दाखविले नाही. मंदिर प्रवेशासाठी इतर ठिकाणीही लढे दिले होते.

७.६ गोलमेज परिषद :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक आणि दलितोद्धारक चळवळीमधील उल्लेखनीय घटना म्हणजे 'गोलमेज परिषद'. दलित उद्धारासाठी ब्रिटिश सरकारने भरविलेल्या गोलमेज परिषदेचा डॉ. बाबासाहेबांनी पुरेपूर वापर केला. आपल्या न्याय्य मागण्या त्यांनी सरकारपुढे मांडल्या.

भारतातील अस्पृश्यांची गाऱ्हाणी प्रथमच जगाच्या वेशीवर टांगण्याचे महत्त्वाचे कार्य डॉ. आंबेडकरांनी गोलमेज परिषदेत केले. सभागृहाला त्यांनी प्रथमच कल्पना दिली की भारतात ४ कोटी २० लाख अस्पृश्य रहात आहेत. ही संख्या इंग्लंडच्या किंवा फ्रान्सच्या लोकसंख्येइतकी आहे. त्या पीडित आणि शोषित जनतेच्या वतीने मी बोलत आहे. हे प्रथम स्पष्ट करून त्यांनी अस्पृश्यांच्या वतीने मागण्यांचा खलिता सरकारला सादर केला. त्यामध्ये अस्पृश्यतेमधून अस्पृश्यांची मुक्तता करावी, अस्पृश्यांना नागरिकत्वाचे हक्क मिळावे, सार्वजनिक ठिकाणी फिरण्यास अस्पृश्यांना मुभा असावी. प्रांतिक व मध्यवर्ती मंडळात अस्पृश्यांना पुरेसे प्रतिनिधित्व मिळावे, अस्पृश्यांचा न्याय्य हक्काचे संरक्षण करण्यासाठी स्वतंत्र खात्याची निर्मिती करावी इ. मागण्या होत्या.

७.७ पुणे करार :

पुणे करार हा देशातील राजकारणाला कलाटणी देणारा करार आहे. या कराराविषयी मुंबईत एका भाषणात डॉ.बाबासाहेब म्हणतात, “पुणे करार हा अस्पृश्यांच्या इतिहासात एक चिरस्मरणीय असा प्रसंग आहे. या कराराच्याद्वारे आपल्या समाजाने बेदरकार हिंदू समाजास आपले राजकीय अस्तित्व कबूल करण्यास भाग पाडले आहे.”^{१८} या करारामुळे दलितांना अधिक दुःखी होण्याचे कारण नाही. कारण जरी या करारामुळे स्वतंत्र मतदार संघ मिळाले नसले तरी त्या मोबदल्यात समाजाला अधिक हक्क प्राप्त झाले. राखीव जागांमुळे राजकीय अस्तित्व मान्य करावे लागले आहे. त्यामुळे डॉ.बाबासाहेबांच्या दलितांच्या हिताचा विचार करून केलेला हा करार आहे.

७.८ नियतकालिकाची चळवळ :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी चळवळीमध्ये नियतकालिकांचा वापर करून लोकांना जागृत करण्याचा प्रयत्न केला. आपले विचार लोकांपर्यंत पोहचविण्यासाठी, दलितांची दयनीय स्थिती मांडण्यासाठी या माध्यमाचा योग्य वापर केला आहे. डॉ.बाबासाहेबांनी ३१ जानेवारी १९२० रोजी ‘मूकनायक’ या पाक्षिकाचा पहिला अंक प्रसिद्ध करून मराठी नियतकालिकांच्या क्षेत्रात पहिले पाऊल टाकले. डॉ.बाबासाहेबांना हे माहित होते की, नियतकालिकासारखे समर्थ प्रभावी माध्यम हाती असल्याशिवाय दलितांची दुःखे वेशीवर टांगता येणार नाहीत. हे ओळखून त्यांनी दलितांची बाजू सातत्याने मांडणारे साधन म्हणजेच एखादे नियतकालिक असावे ही इच्छा प्रकट केली व ‘मूकनायक’ या पाक्षिकाची सुरुवात केली.

दलितांमध्ये जागृती घडविण्यासाठी डॉ.बाबासाहेबांनी ‘मुकनायक’ सुरू केले. त्यावेळी डॉ.बाबासाहेब सरकारी महाविद्यालयात प्राध्यापक होते. त्यामुळे त्यांनी संपादकपदी पांडूरंग नंदराम भटकर यांची नेमणूक केली. भटकरानंतर संपादकपद ज्ञानदेव घोषप यांनी स्वीकारले.या नियतकालिकातील पहिले काही लेख डॉ.बाबासाहेबांनी लिहिले आहेत.

डॉ.बाबासाहेबांनी वृत्तपत्रसृष्टीतील दुसरे पाऊल म्हणजे ‘बहिष्कृत भारत’ हे पाक्षिक होय. महाडच्या चवदार तळ्याच्या पार्श्वभूमीवर दि.३ एप्रिल १९२७ रोजी य

नियतकालिकाचा पहिला अंक निघाला. या पत्राचे वैशिष्ट्य म्हणजे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे स्वतः 'बहिष्कृत भारत' चे संपादक होते. या नियतकालिकात ३३ अग्रलेख व १५० स्फूट लेख बाबासाहेबांनी लिहिले आहेत. त्यांच्या तत्कालिन नियतकालिकाच्या प्रभावामुळे गंगाधर पानतावणे म्हणतात, "बहिष्कृत भारत हा एक झंझावात होता, हिंदू समाजात आलेले ते एक तुफान होते. यात तिळमात्र शंका नाही."^{१९} कारण त्यांच्या लेखामधून ज्वलज्वाल विचार प्रकटत होते. दलितांना बाबासाहेबांच्या वैचारिक सामर्थ्याची जाणीव या नियतकालिकामधून झाली. दलितांमध्ये नवीन विचार आणि आत्मबल निर्माण करून देण्याचे कार्य बाबासाहेबांनी या पत्राद्वारे केले.

'बहिष्कृत भारत' बंद झाल्यानंतर २४ नोव्हेंबर १९३० रोजी डॉ.बाबासाहेबांनी चळवळीचे पत्रक म्हणून 'जनता' हे नियतकालिक सुरू केले. संपादक म्हणून देवराव विष्णू नाईक यांची नियुक्ती केली होती. चळवळीसाठी हे नियतकालिक उपयुक्त ठरले म्हणून भालचंद्र फडके 'जनता'विषयी म्हणतात, "जनता पत्रामुळे बाबासाहेबांच्या चळवळीच्या सामर्थ्याची जाणीव होते. अन्यथा प्रस्थापित पत्रांनी या चळवळीची फारशी दखल घेतली नसती."^{२०} जनतामधील उल्लेखनीय बाब म्हणजे डॉ.बाबासाहेबांनी विलायतेहून पाठवलेली पत्रे "विलायतेच्या मार्गावरून" या सदरात प्रकाशित केली होती. जनताचे 'प्रबुद्ध भारत' असे नामकरण करण्यात आले.

'मुकनायक' ते 'प्रबुद्ध भारत' हा प्रवास म्हणजे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक जीवनाचा प्रवास आहे. दलित चळवळीच्या इतिहासात या प्रवासाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. ही पत्रे तात्कालिन समाजाची गरज होती. त्यांच्या कर्तृत्व लेखनामुळेच दलित चळवळीमध्ये व दलितांच्या जीवनात अमूलाग्र बदल जाणवतो. म्हणूनच डॉ.गंगाधर पानतावणे म्हणतात, "बहिष्कृत भारतातील 'जनतेला' प्रबुद्ध भारताची ओळख करून दिली आणि महाराष्ट्रात व मराठीत दलितांच्या पत्र सृष्टीला एक नवी दिशा व नवे सामर्थ्य प्राप्त झाले."^{२१} आपले विचार सर्व सामान्य जनतेपर्यंत पोहचविण्याचे आणि सामान्य लोकांनाही विचाराने प्रगल्भता देऊन डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित चळवळ पुढे नेली. त्यांनी मूक समाजाला बोलते केले. वृत्तपत्रांच्या सहाय्याने आपल्या विचारांची पेरणी करून चळवळीला योग्य दिशा दिली.

७.९ स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समतेसाठी सामाजिक हक्काची लढाई सुरू केली होती. सामाजिक हक्क प्राप्त करण्यासाठी राजकीय हक्काची गरज भासू लागली. त्यासाठीच त्यांनी गोलमेज परिषद व सायमन कमिशनपुढे अस्पृश्यांना राजकीय हक्क मिळावेत ही मागणी केली होती. गोलमेज परिषदेत अस्पृश्यांच्या सामाजिक स्थितीवर विचार होवून त्यांना राजकीय हक्क मिळाले होते. राजकीय हक्कांद्वारे विधिमंडळात जाण्यासाठी व निवडणूक लढविण्यासाठी त्यांनी १५ ऑगस्ट १९३६ रोजी 'स्वतंत्र मजूर पक्ष' ची स्थापना करून पक्षाचा जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. त्यामध्ये श्रमिकांना किमान वेतन, भूमीहिन, गरीब शेतकऱ्यांना जमिनीचे वाटप, लोकशाही नागरिक हक्क यांची घोषणा केली. यामुळेच या पक्षाचा प्रभाव गरीब, दलित वर्गात जाणवत होता.

७.१० ऑल इंडिया शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन :

१९४२ साल उजाडले तरीही या देशातील अमानुष आणि विषम समाजव्यवस्था, जातीप्रथा, स्पृश्य-अस्पृश्यता अजूनही कायम होती. देशाच्या स्वातंत्र्य चळवळीला गती मिळाली होती, मात्र दलितोद्धारक चळवळीला संथ गती होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या देशातील अस्पृश्यांचे नेतृत्व प्रभावीपणे करीत होते. इतर समाजसेवकांच्या दलितोद्धारक कार्याला गती नव्हती. त्यामध्येच डॉ. बाबासाहेबांना 'स्वतंत्र मजूर पक्ष' हा अखिल भारतीय नाही याची अडचण जाणवत होती. म्हणून दलितोद्धारकासाठी स्वतंत्र मजूर पक्षाऐवजी अनुसूचित जातीच्या विशिष्ट हितसंबंधाचे रक्षण करण्यासाठी तसेच स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर दलितांची उपेक्षा होवू नये, त्यांना विशेष सवलती व संरक्षण मिळावे यासाठी डॉ. बाबासाहेबांनी सर्व प्रांतातील अस्पृश्य नेत्यांची आणि कार्यकर्त्यांची एक अखिल भारतीय परिषद नागपूर येथे बोलविली. त्या परिषदेला बंगाल, उत्तर प्रदेश, मद्रास, मुंबई इत्यादी भागातून कार्यकर्ते व प्रतिनिधी आले होते. या परिषदेमध्ये सर्वानुमते नवा अखिल भारतीय पक्ष स्थापन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला व त्यानुसार १८ जुलै १९४२ रोजी 'ऑल इंडिया शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन'ची स्थापना करण्यात आली व अध्यक्ष म्हणून रावबहादूर एन. शिवराज यांची निवड करण्यात आली.

७.११ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर :

डॉ.बाबासाहेबांचे धर्मांतर ही दलित चळवळीतील महत्त्वपूर्ण घटना आहे . धर्मांतरानंतर दलित समाजात अमुलाग्र बदल झालेला आहे . मनुष्यहीन जातीव्यवस्थेतून दलितांची यामुळे सुटका झाली . हिंदू धर्मातील विषमतावादी अन्यायी प्रवृत्तीला कंटाळून बाबासाहेबांनी यापूर्वीच धर्मांतराबाबत आपले विचार प्रकट केले होते . ५ सप्टेंबर १९३२ मधील वडाळ्याच्या सभेत डॉ.बाबासाहेब म्हणाले, “हिंदूजवळ जर आम्ही चिकटून राहिलो तर आम्हाला नरकात खितपत पडावे लागते व यामुळे माझ्यासारख्याला सुद्धा या हिंदू धर्माचा अगदी वीट आला आहे . एवढेच नव्हे तर धर्मांतर सुद्धा करावे वाटते .”^{२२} यानंतर सामाजिक परिस्थितीचा आढावा घेवून येवले मुक्कामी त्यांनी १९३५ मध्ये धर्मांतराचा निर्णय घेतला . देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही दलितांवर अन्याय, अत्याचार होत होते म्हणून बाबासाहेबांनी जातीव्यवस्था नष्ट करणारा स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्वाची शिकवण देणाऱ्या बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला . बौद्ध धम्म हा विज्ञाननिष्ठ व अनुभवनिष्ठेवर आधारलेला व्यक्तीविकासाला अधिक संधी देणारा धर्म असल्याचे त्यांच्या निदर्शनास आले . त्यांनी १९३५ पासून विविध धर्माचा अभ्यास करून बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला .

८. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे दलित चळवळ :

धर्मांतराच्या ऐतिहासिक घटनेनंतर अल्पावधीतच डॉ.बाबासाहेबांचे महापरिनिर्वाण झाले . जातिव्यवस्थेचे निर्मुलन करण्याचे, सामाजिक लोकशाही निर्माण करण्याचे आणि समता, स्वातंत्र्य, बंधुभाव या तत्त्वावर आधारलेल्या बौद्ध धर्माची प्रस्थापना करण्याचे बाबासाहेबांचे अपुरे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी त्यांचे अनुयायी पुढे आले . दुःखाने खचून न जाता बाबासाहेबांच्या स्वप्नपूर्तीसाठी दलितांना संघटित करू लागले . बाबासाहेबांच्या विचाराने प्रभावित झालेली दलित जनता संघटित झाली व आपले प्रश्न सोडविण्यासाठी दलित चळवळ मार्गक्रमण करू लागली .

८.१ द्विपक्षिक पक्ष :

डॉ.बाबासाहेबांच्या महापरिनिर्वाणानंतर दलित चळवळीत पोकळी निर्माण झाली . चळवळीच्या राजकीय व सामाजिक क्षेत्रातील कार्याविषयी संभ्रम निर्माण झाला .

कार्यकर्त्यांमध्ये उदासिनता निर्माण झाली . त्यामध्येच राजकीय समीकरणे बदलल्यामुळे दलितांना एका प्रभावी राजकीय पक्षाची गरज होती . त्यामधूनच दादासाहेब गायकवाड, सर्वश्री राजभोज, एन्.श्रीनिवास बाबू, जगजीवन राम, हरीदास आवळे, ग.म.ठवरे, नासिकराव तिरपुडे, बॅ.राजाभाऊ खोब्रागडे, रा.सु.गवई, अॅड.बी.सी.कांबळे, आर.जी.भंडारे, दादासाहेब रूपवते, अॅड.ना.ह.कुंभारे, बी.पी.मौर्य, अॅड.ए.ए.कट्टी इ. नेत्यांनी एकत्रीत येऊन डॉ.बाबासाहेबांच्या संकल्पनेतील 'रिपब्लिकन पक्षा'ची घोषणा केली . या पक्षाचे प्रथम अध्यक्ष म्हणून एन्.शिवराज यांची निवड करण्यात आली . या पक्षाची घटना बनविली व १० मार्च १९५९ रोजी या पक्षाच्या घटनेची अंमलबजावणी करण्यात आली होती .

रिपब्लिकन पक्षाची स्थापना झाली . त्यानंतर काही काळ या पक्षाने चांगले कार्यही केले . चळवळ कोणत्या मार्गाने चालवावी? मवाळ दृष्टिकोनाचा अवलंब करावा की, संघर्ष करून आपले प्रश्न सोडवावेत? यामधून या कार्यकर्त्यांमध्ये मतभेद निर्माण झाले त्यामुळे या पक्षात गटबाजी झाली व दोन गट पडले . त्यामध्ये हरिदास आवळे, बी.सी.कांबळे व दादासाहेब रूपवते यांचा एक गट निर्माण झाला व दादासाहेब गायकवाड आणि एन्.शिवराज यांचा एक गट निर्माण झाला . त्यामुळे या पक्षाचे बळ संपुष्टात आले .

रिपब्लिकन पक्षाच्या स्थापनेमुळे दलितांच्या राजकीय हक्कांची अंमलबजावणी होवून आपले हक्क व अधिकाराविषयी संसदेत मागणी करता आली असती . हा पक्ष सुरुवातीपासून एकत्रीत राहिला असता तर देशातील प्रभावी पक्षात याची गणना झाली असती परंतु त्यांच्या चुकीच्या धोरणामुळे याची शकले पडली . या पक्षाच्या काही जबाबदार कार्यकर्त्यांनी ही चळवळ पुढे नेण्याचा प्रयत्न केला आहे . त्यांचा आपणास परामर्श घेणे आवश्यक आहे .

८.२ पद्मश्री दादासाहेब गायकवाड :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अनुयायांपैकी सर्वात लोकप्रिय व बाबासाहेबांच्या निकटचे अनुयायी दादासाहेब गायकवाड होते . त्यांचे व्यक्तिमत्त्व विनोदी, सृजनशील, उपरोधिक शैलीचे, हजरजबाबीपणाचे आणि वक्तृत्वसंपन्न

असत्यामुळे लोक त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाने भारावून जात . आपल्या भाषणाने ते लोकांना मंत्रमुग्ध करित . आपले संपूर्ण आयुष्य त्यांनी दलित समाजोन्नतीसाठी वेचले . डॉ .बाबासाहेबांच्या निर्वाणानंतर दलित चळवळ त्यांनी प्रभावीपणे पुढे नेली . १९५९ मध्ये त्यांच्या नेतृत्वाखाली औरंगाबाद येथे अधिवेशन घेण्यात आले . त्यात 'जमिनीचे राष्ट्रीयीकरण करावे' व 'जातिधर्मनिरपेक्ष रितीने सामुदायिक शेती करता यावी यादृष्टीने जमिनीचे वाटप करावे' हे दोन महत्त्वपूर्ण ठराव करण्यात आले . १९५९ च्या सुमारास पूर्वास्पृश्यामधील जाती पोटजातीच्या भिंती जमीनदोस्त करण्यासाठी तसेच सरकारी मालकीच्या जमिनी भूमीहिनांना मिळाव्यात यासाठी धुळे, जळगाव, नाशिक या जिल्ह्यात त्यांच्या नेतृत्वाखाली सत्याग्रह करण्यात आले . १९६४ मधील भूमीहिनांचा सत्याग्रह हा डॉ .बाबासाहेबांच्या नंतर दलित चळवळीमधील सर्वात मोठा सत्याग्रह होता . त्या सत्याग्रहाचे नेतृत्व दादासाहेब गायकवाडांनी केले होते .

८.३ आठवे-कांबळे-रूपवते यांच्या नेतृत्वाखालील चळवळ :

दादासाहेब गायकवाड व एन् .शिवराज यांच्या गटाने सत्याग्रह, धरणे, मोर्चे या मार्गाने दलितांच्या समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला .याला विरोध करून संविधानिक मार्गाने आत्मोन्नती साधण्याच्या तत्त्वावर भर असणारे हरिदास आवळे, अॅड .बी .सी .कांबळे यांनी बौद्धांची कैफियत शासनापुढे मांडली . त्यामध्ये बौद्धांकरिता वेगळा कायदा असावा, बौद्धविहारांची स्थापना करण्यात शासनाने मदत करावी, रेडिओ व आकाशवाणी सारख्या प्रसारमाध्यमांद्वारे भगवान बुद्धांच्या शिकवणुकीचा प्रचार करण्यासाठी बौद्धांना सवलती देण्यात याव्यात इत्यादी मागण्यांचे निवेदन त्यांनी सरकारला दिले होते .पण शासनाने त्यांच्याकडे गांभीर्याने पाहिले नाही . या नेत्यांनीही मागण्यांचा पाठपुरावा केला नाही . एकूणच या दोन्ही गटांनी दलित चळवळीच्या कार्यात्मक भूमिकेबाबत वेग-वेगळे धोरण स्वीकारल्यामुळे रिपब्लिकन पक्षात फूट वाढत गेली .१९७० च्या सुमारास पक्षाची अनेक शकले पडली .दादासाहेब गायकवाडांनी काँग्रेस पक्षाशी निवडणूक समझोता करून महाराष्ट्र सरकारमध्ये प्रवेश केला तर खोब्रागडे व कांबळे गटाने १९७७ च्या निवडणूकीत जनता पक्षाशी समझोता केला .

रिपब्लिकन पक्षाचा इतिहास पाहता दलित चळवळीतील हा केवळ फुटीरतेचा इतिहास आहे. या इतिहासामध्ये आपणाला गटबाजीच दिसून येते. डॉ. बाबासाहेबांनी ज्या संकल्पनेने या पक्षाची उभारणी करावयाची होती. त्याकडे या नेत्यांनी लक्ष दिले नाही. फक्त सत्तेत जाणे हे एकमेव उद्दिष्ट ठेवल्यामुळे पक्ष लयास गेला. समाजात दुही निर्माण झाली. त्यामुळे दलितांवरील अत्याचारात वाढ झाली. सुशिक्षित बेकांराची संख्या वाढली. दलित तरूणांच्या हाताला काम मिळेना; एकीकडे अत्याचारात वाढ होत होती, बेकारीची समस्या जाणवत होती व दुसरीकडे दलित पुढारी खुर्च्या मिळविण्यासाठी गटबाजी करत होते. त्यामुळे दलितांना कोणीही वाली या काळात उरला नाही असेच म्हणावे लागेल. यावेळी दलित जनताच पुढे आली दलित तरूणांनी छोट्या-छोट्या संघटना उभारून त्यांनी अन्यायाविरूद्ध दाद मागण्यास सुरुवात केली. त्यामधील 'दलित पँथर' ही एक प्रभावी संघटना होती.

८.४ दलित पँथर :

सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात रिपब्लिकन पक्षाला आलेले अपयश, पक्षातील युक्तीवाद, गटबाजी, वैचारिक दिवाळखोरी आणि संघटनात्मक विस्कळीतपणा यामुळे दलित समाजापुढे मोठ-मोठी आव्हाने निर्माण झाली होती. १९७० च्या सुमारास दलितांवरील अत्याचारांनी तर कळसच गाठला होता. याबाबत पी.जी.जोगदंड सांगतात, "१९६७ ते १९६९ दरम्यान महाराष्ट्रात ६३, उत्तर प्रदेशात ३२, पंजाबात ७६ तर गुजरातमध्ये ३४ दलितांचे खून झाले"^{२३} हे अत्याचार इतके वाढले होते की, २४ मे १९७२ ला मधु लिमये यांनी लोकसभेत याविरूद्ध आवाज उठविला होता. एखादी साथ पसरावी तसे अत्याचार वाढल्याने त्यावेळी संतापलेल्या रिपब्लिकन पक्षाच्या काही सदस्यांनी विधान सभेच्या सदस्यांचे लक्ष वेधण्यासाठी निदर्शनेही केली होती. तथापि रिपब्लिकन पक्षाच्या गटबाजी व संधीसाधूपणामुळे आणि राजकीय पक्षांच्या बघ्याच्या भूमिकेमुळे याविरोधी आक्रमक भूमिका घेण्यास कोणीही तयार नव्हते त्यामुळे दलित युवकांमध्ये कमालीची निराशा पसरली होती.

या पार्श्वभूमीवर दलित समाजातील संतप्त युवकांनी बंडखोरीची तुतारी फुंकली आणि दलित पँथरची स्थापना केली. या बंडखोर युवकांमध्ये नामदेव ढसाळ,

ज.वि.पवार, राजा ढाले, प्रल्हाद चेदवणकर, अर्जुन डांगळे, उमाकांत रणधीर, भाई संगारे, लतीफ खाटीक, रामदास सोरटे, जयदेव गायकवाड हे चळवळीतील कार्यकर्ते होते. दलित पॅथरच्या स्थापनेची लता मुरुंगकर यांनी पाच कारणे सांगितली आहेत. “१.दलितांची सामाजिक, आर्थिक स्थिती, २. दलित युवकांमधील जाणीवा आणि सांस्कृतिक संघर्ष, ३.दलितांवरील वाढते अत्याचार, ४.बंडखोर चळवळीचा परिणाम, ५.बंडखोर, दाहक,स्फोटक दलित साहित्याची लोकप्रियता.”^{२४} ‘दलित पॅथर’ च्या आरंभीची उदयाची बातमी प्रथम १९ जून १९७२ रोजी ‘नवाकाळ’ आणि २६ जून १९७२ च्या ‘प्रजासत्ताक’ मध्ये आली होती.

“पॅथरची पहिली बैठक सिद्धार्थनगर (मुंबई) येथे ९ जुलै १९७२ला भरली.”^{२५} हजारो दलित युवकांबरोबर युवक क्रांती दलाच्याही अनेक कार्यकर्त्यांनी या बैठकीत भाग घेतला होता.यावेळी चळवळीच्या स्थापनेसंबंधी पत्रके वाटण्यात आली.स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या दलितांवरील वाढत्या अत्याचारास दलित नेतेच प्रामुख्याने जबाबदार असल्याचा आणि अत्याचार थांबविण्यात सरकार अपयशी ठरल्याचाही ठपका त्यात ठेवण्यात आला होता.दलित अत्याचाराविरूद्ध लढा देण्यासाठी पॅथर चळवळ उभी राहिली होती. पॅथर चळवळीने दलित तरूणांमध्ये नवीन चेतना निर्माण केली होती.

पॅथर स्थापनेनंतर दलित तरूणांना आत्मबळ मिळाले त्यामुळे दलित तरूण या चळवळीकडे आकृष्ट होवू लागले.दलित तरूणांना नवीन ओळख दलित पॅथरने दिली.हजारो दलितांना आत्मविश्वास धैर्य दिले.स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या दलितांमधील प्रश्नांसाठी पॅथरने आंदोलने केली त्यामुळे रिपब्लिकन नेत्यांचा खोटारडापणाही उघडकीस आला. या चळवळीमुळे दलितांच्या विविध मागण्या मान्य करण्यात आल्या.

पॅथरच्या कार्यकर्त्यांनी आंदोलनाच्या मार्गाने सरकारी सेवेतील बॅकलॉग भरण्यास सरकारला भाग पाडले.विद्रोही साहित्याची निर्मिती केली. पॅथर चळवळीतील महत्त्वपूर्ण बाब म्हणजे प्रस्थापित मध्यमवर्गीयांचे जे मराठी साहित्य होते त्यावर टिकेचे प्रहार करून त्यांनी नवीन निषेधात्मक साहित्याची निर्मिती केली. या चळवळीतील अधिकतर युवक साहित्यिक होते.त्यामुळे त्यांनी दलित साहित्य चळवळही अधिक जोमाने पुढे नेली.नामांतर आंदोलन, मंडल आयोगाच्या समर्थनासाठीचा लढा, ‘रिडल्स इन

हिंदूइझम' यावर उठलेला वादंग, याविरूद्धचा लढा हे चळवळीमधील महत्त्वपूर्ण लढे दलित पँथरने लढले आहेत .

दलित पँथर म्हणजे दलित चळवळीमध्ये निर्माण झालेला एक झंझावात होता . हा झंझावात जेवढ्या जोमाने निर्माण झाला तसाच तो लोप पावला . या चळवळीने दलितांची शक्ती दाखविली . रिपब्लिकन पुढाऱ्यांना सत्तेत न जाताही आंदोलनाने आपल्या मागण्या मान्य करून घेता येतात याची जाणीव करून दिली . अत्याचार केला तर दलित जनता पेटून उठते याची जाणीवही सवार्णाना झाली . पँथरची चळवळ अल्पावधीत जरी लोप पावली असली तरी या चळवळीची दहशत अजूनही लोकांच्या मनामध्ये आहे . या चळवळीने काही महत्त्वपूर्ण लढे दिलेले आहेत . त्याची माहिती करून घेणे आवश्यक आहे .

८.४.१ मराठवाडा विद्यापीठ नामांतर लढा :

मराठवाडा विद्यापीठाच्या नामांतर लढ्यात दलित पँथरचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे . डॉ .बाबासाहेबानंतर त्यांच्या अनुयायांनी एखाद्या प्रश्नावर दिलेला हा सर्वात मोठा व दीर्घ लढा होता . नामांतरासाठी दलितांना खूप संघर्ष करावा लागला . दलित पँथरने मराठवाडा विद्यापीठाला डॉ .बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव द्यावे ही मागणी केली होती . पण तत्पूर्वी "२६ जून १९७४ रोजी मराठवाडा रिपब्लिकन विद्यार्थी संघाने' मुख्यमंत्र्यांना पत्र पाठवून मराठवाड्यातील दोन विद्यापीठांपैकी एकास डॉ .बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव द्यावे अशी मागणी केली होती ."^{२६} परंतु या विद्यार्थी संघटनेने पुढे या मागणीचा कोणताच पाठपुरावा केलेला आढळत नाही . नंतर १९७७ मध्ये पँथरने ही मागणी केली .

राजा ढाले यांनी १९७७ मध्ये दलित पँथर बरखास्तीची घोषणा केल्यानंतर पँथरप्रेमी गटाने राजा ढाले यांच्या विरोधी १० व ११ एप्रिल १९७७ रोजी बैठका घेतल्या व राज्यातील दलित पँथर संघटनेचे अस्तित्व कायम असल्याचा निर्णय जाहीर करण्यात आला . त्यावेळी दलित पँथरचे नूतन अध्यक्ष म्हणून प्रा . अरूण कांबळे यांच्या नेतृत्वाखाली पँथरची नवीन कार्यकारिणी जाहीर करण्यात आली . या बैठकीमध्येच "मराठवाडा विद्यापीठास डॉ .बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव द्यावे अशी प्रथमच जाहीर

मागणी नवस्थापित पँथरचे सरचिटणीस गंगाधर गाडे यांनी ७ जूलै १९७७ रोजी केली. ”^{२७} इथून पुढे नामांतर लढ्यास सुरूवात झाली .

दलित पँथरने उघडपणे नामांतराची मागणी केल्यानंतर १७ जूलै १९७७ रोजी औरंगाबादच्या सरस्वती भुवन प्रांगणात सर्वपक्षीय विद्यार्थी युवक संघटनांनी एकत्र येऊन ‘विद्यार्थी कृती समिती’ स्थापन केली . यामध्ये युवक क्रांती दल, युवक काँग्रेस, अखिल भारतीय विद्यार्थी परिषद, जनता युवक आघाडी, युवा रिपब्लिकन, दलित पँथर, पुरोगामी युवक संघटना इत्यादींनी एकत्रितपणे मराठवाडा विद्यापीठास डॉ .बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव देण्याची मागणी केली . हळू-हळू या मागणीला जोर धरू लागला . तोपर्यंत शासनाचे या मागणीकडे लक्ष नव्हते . सरकारचे नामांतर प्रश्नाकडे लक्ष वेधण्यासाठी बंद, हरताळ, मोर्चा याद्वारे पँथरनी आंदोलनास सुरूवात केली . शहरातून, गावातून दलित युवक बैठका घेवून ‘बंद’द्वारे या मागणीला पाठिंबा देवू लागले . प्रदीर्घ लढ्यानंतर शेवटी शासनाला नामांतर निर्णयाची अंमलबजावणी करावी लागली . मुख्यमंत्री शरद पवार यांनी १४ जानेवारी १९९४ रोजी नामांतर जाहीर केले .

डॉ .बाबासाहेबांनंतर दलितांनी पूर्णरूपाने यशस्वी केलेला हा लढा आहे . हा लढा दिर्घकाळ चालला परंतु आंबेडकरी जनतेने शेवटपर्यंत हार मानली नाही . या लढ्यात काही दलितांना प्राणही गमवावे लागले . कित्येकांचे संसार उद्ध्वस्त झाले, अनेकांनी गावे सोडली . कित्येकांना अंपंगत्व आले पण एखाद्या परकीय देशाच्या हमल्याविरुद्ध लढल्याप्रमाणे दलित समाज आपल्याच देशातील सवर्णांविरुद्ध लढत होता . या आंदोलनामुळे चळवळीला नवीन नेतृत्व मिळाले तर काही नेत्यांचा संधीसाधूपणाही निदर्शनास आला . दलित चळवळीला फुटिरतेचा रोग लागूनही त्यांनी हे आंदोलन यशस्वी केले .

८.४.२ मंडल आयोग समर्थनासाठी लढा :

भारतीय दलित पँथरने चालविलेल्या नामांतर लढ्याइतकेच मंडल आयोगाच्या समर्थनासाठी चालविलेल्या लढ्यास दलित चळवळीमध्ये महत्त्व आहे . या आयोगाच्या अंमलबजावणीमुळे भारतातील ‘इतर मागासवर्गीय’ गटातील जातींना न्याय मिळणार होता . या काळात दलित चळवळीपुढे मोठा प्रश्न निर्माण झाला होता . नामांतर

लढ्यामुळे दलितांवर हल्ले होत होते. त्याला विरोध करण्यासाठी, दलितांना संरक्षण देण्यासाठी पँथर्स झटत होते. तरीही या लढ्यात इतर मागासवर्गीयांपेक्षा मंडल आयोगाचे समर्थन करण्यासाठी अनुसूचित जातीतील जनताच पुढे होती. डॉ. बाबासाहेबांच्यामुळे त्यांना न्याय, हक्काची जाणीव झाली. या चळवळीचे नेतृत्व बाबा आढाव यांच्याकडे होते. सवर्णांनी या आयोगाला मोठ्या प्रमाणात विरोध केला होता.

८.४.३ 'रिडल्स इन हिंदूइझम' समर्थनार्थ लढा :

महाराष्ट्र राज्याचे मुख्यमंत्री शरद पवार होते त्याकाळात दलित पँथरने विधानभवनावरती एक भव्य मोर्चा काढून डॉ. बाबासाहेबांचे सर्व लेखन प्रकाशित करण्याची मागणी केली होती. त्यानुसार महाराष्ट्र सरकारने डॉ. आंबेडकर ग्रंथ प्रकाशन समितीची स्थापना केली. प्रकाशन समितीने प्रकाशित केलेल्या चौथ्या खंडातील 'रिडल्स इन हिंदूइझम' या डॉ. बाबासाहेबांच्या निबंधावर महाराष्ट्रात बरेच वादळ निर्माण झाले. अमरावतीच्या काही मंडळींनी या निबंधाच्या विरोधात नागपूर खंडपीठाकडे केस दाखल केली. यावेळी माधव गडकरी यांनी 'लोकसत्ता' मध्ये रिडल्स प्रकरणाविरुद्ध लेख लिहिला. त्यामुळे या निबंधाला राज्यभर विरोध होऊ लागला. दलित विरुद्ध सवर्ण असा संघर्ष परत सुरू झाला. दोन्ही बाजूंनी मोर्चा, बंद असे सत्र सुरू झाले. या बैठकीत प्रा. अरूण कांबळे यांनी डॉ. बाबासाहेबांच्या विचारांचा जोरदार पुरस्कार केला. रिडल्समधील साधा स्वल्पविरामही हलवू देणार नाही अशी भूमिका त्यांनी घेतली. 'रिडल्स इन हिंदूइझम' या निबंधाच्या छोट्या पुस्तिका छापून त्यांनी प्रसिद्ध केल्या. अशाप्रकारे शासनाविरुद्ध संघर्षपूर्ण लढा दिला. नामांतर लढा, मंडल आयोगाच्या समर्थनार्थ लढा व रिडल्स प्रकरणावरील लढा यावरून पँथरच्या कार्याविषयी माहिती मिळते.

एकंदरित संबंध दलित चळवळीचा आढावा घेतला तर असे दिसून येते की दलितांमधील गोपाळबाबांनी चळवळ सुरू केली. त्यानंतर शिवराम जानबा कांबळे, किसन फागु बनसोडे, विठोबा रावजी मुनपांडे, कालीचरण नंदागवळी इ. दलित सुधारकांनी दलितांना संघटित करून त्यांच्यामध्ये आत्मोद्धाराची ज्वाला निर्माण केली. त्यांनी दलितांना शिक्षणाचे व संघटितपणाचे महत्त्व पटवून दिले. त्यामुळे पुढील चळवळीला गती

मिळाली . पण या काळात मोठे कार्य झालेले दिसून येत नाही . तरीही पुढील चळवळीचे बिजारोपण या नेत्यांनी केले आहे .

डॉ .बाबासाहेब आंबेडकरकालिन दलित चळवळीमध्ये विशेष कार्य दिसून येते .डॉ .बाबासाहेबांनी दलितांच्या जीवनाला उत्कर्ष बनविले .‘बहिष्कृत हितकारिणी सभे’च्या स्थापनेपासून बाबासाहेबांनी आपले संपूर्ण आयुष्य चळवळीसाठी वाहिले . त्यांनी महाडचा सत्याग्रह, मंदिर सत्याग्रह व गोलमेज परिषदेमधील कार्यामुळे दलितांना मानवी समतेचे अधिकार मिळवून दिले . समता, स्वातंत्र्य, न्याय या तत्त्वावर आधारित संविधान निर्माण करून अल्पसंख्याक व दलितांना हक्क, न्याय मिळवून दिला . त्यांना आपल्या हक्काची जाणीव करून दिली . शेवटी मूळ भारतीय बौद्ध धम्माचा स्वीकार करून लाखो दलितांना जातीव्यवस्थेमधून स्वातंत्र्याची जाणीव करून दिली .

डॉ .बाबासाहेबांनंतर त्यांच्या संकल्पनेवर आधारित ‘रिपब्लिकन पक्षाची स्थापना करून एन .शिवराज यांनी अध्यक्षपदाची सुत्रे हाती घेतली . परंतु अल्पावधीतच या पक्षात गटबाजी निर्माण झाली . तरीही दादासाहेब गायकवाडांनी दलित, भूमिहिनांसाठी सत्याग्रह करून जमीन मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला . दलितांच्या प्रश्नाची सोडवणूक केली पण चळवळीला गती देता आली नाही . त्यामधूनच ‘दलित पॅथर’ या विद्रोही संघटनेचा उदय होवून त्यांनी आक्रमक भूमिका स्वीकारली . नामांतर आंदोलन, राखीव जागांचा प्रश्न, मंडल आयोग यासाठी त्यांनी विशेष लढे दिले . पण त्यांनाही फार काळ चळवळ संघटितपणे चालविता आलेली नाही . आजही दलित चळवळीत साचलेपणा आलेला आहे . दलितांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रभावी संघटना नाही .नेत्यांच्या गटबाजीमुळे चळवळ बलहिन झालेली जाणवत आहे .दलित कादंबरीतून याचे चित्र काही प्रमाणात आल्याचे दिसून येते .

९. दलित कादंबरीमधील चळवळीचे चित्रण :

या देशातील शूद्र-अतिशुद्रांना वर्णव्यवस्थेमुळे हजारो वर्षे ज्ञानापासून दूर ठेवण्यात आले होते . त्यामुळे त्यांच्यात वैचारिक जागृती होण्यासाठी हजारो वर्षांचा कालावधी जावा लागला . मनुच्या कायद्याप्रमाणे ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांच्या सेवा करण्यातच शुद्रांच्या कित्येक पिढ्या गेल्या .निमूटपणे गुलामगिरीत येथील शूद्र-अतिशुद्रांनी

जीवन जगले . त्याविरुद्ध कोणी विद्रोह केला तर त्याला देहदंडाची शिक्षा मिळत होती . हजारो वर्षे दलितांनी अन्याय, अत्याचार सहन केले . पेशवाईमध्ये या अत्याचारांनी कळसच गाठला . दलितांच्या गळ्यात मडके आणि कमरेला झावळ्या लावण्यात आल्या . अन्याय-अत्याचाराच्या द्वेषातून दलितांनी इंग्रज सैन्यात भरती होऊन अन्यायी पेशवाईच्या सैन्यांचा भिमा कोरेगाव येथे पराभव केला आणि महाराष्ट्रातील शनिवारवाड्याची सत्ता संपुष्टात आणली . शनिवार वाड्यावर युनियन जॅक फडकविला आणि इंग्रजांचा अंमल राज्यावर सुरू झाला .

इंग्रजी सत्तेमुळे देशातील सर्वसामान्य लोकांना रोजगाराची संधी मिळाली . शिक्षणाविषयी जागृती निर्माण झाली . शिक्षणाचे अधिकार मिळाले . त्यामधून समतेचे शिक्षण घेतलेले महात्मा फुले यांच्या सारखे आदर्श समाजसेवक निर्माण झाले . त्यांच्या अथक प्रयत्नांमुळे दलितांमध्ये शिक्षणाविषयी जागरूकता निर्माण झाली . त्यामुळे दलितांनीही शिक्षण घेवून समजोद्धाराच्या कार्याला वाहून घेतले .

महात्मा फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाच्या कार्यामुळे दलितांच्या जीवनात अमूलाग्र परिवर्तन झाले . दलितांमधील काही शिक्षित मंडळी समजोद्धारासाठी पुढे येऊ लागली . त्यांनी ज्ञानापासून नाळ तोडलेल्या, दारिद्र्य, लाचार, अपमानित, भूकेकंगाल, गावकुसाबाहेरील समाजाला संघटित करून त्यांना शिक्षित केले त्यामुळे दलितांमध्ये जागरूकता निर्माण झाली .

महात्मा फुले यांच्या कार्यामुळे डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या रूपाने दलित समाजाला प्रभावी नेतृत्व लाभले . त्यांनी दलितांमधील माणूस जागा केला . त्याला मनुष्यत्वाची जाणीव करून दिली . गुलामगिरी लाथाडून माणूस म्हणून जगण्यास प्रवृत्त केले . जागृत दलित आपल्या सर्व सामर्थ्यानिशी आंबेडकरी चळवळीत सामील झाला .

डॉ . बाबासाहेबांनी दलितांच्या जीवनात परिवर्तन केले पण त्यांच्या निर्वाणानंतर दलित चळवळीची व दलितांची वाताहत झाली . डॉ . बाबासाहेबानंतर त्यांच्या तोलामोलाचा एकही नेता होऊ शकला नाही . ज्यांच्याकडे चळवळीचे नेतृत्व गेले त्यांनी चळवळीचे तुकडे केले . त्यामुळे दलितांचे प्रश्न वाढले . चळवळीमधील जिवंतपणा, प्रवाहीपणा नाहीसा होऊन गटातटाच्या राजकारणाचा प्रवाह वाहू लागला .

या संपूर्ण दलित चळवळीच्या प्रवासाचे चित्रण दलित कादंबरीमधून दिसून येते. कादंबरीकारांनी चळवळीच्या मुख्य प्रवाहाचे चित्रण कसे केले आहे? याचा अभ्यास आपणाला पुढील मुद्यांच्या आधारे करावयाचा आहे .

१.१ चवदार तळे झत्याग्रहाचे चित्रण :

१९२७ मध्ये डॉ.बाबासाहेबांच्या नेतृत्वाखाली महाड येथे मोठा सत्याग्रह झाला .हा ऐतिहासिक सत्याग्रह दलितांना समानतेचा हक्क मिळविण्यासाठी झाला होता . याविषयीचे विवेचन मागील भागात चवदार तळ्याचा सत्याग्रह या मुद्याच्या आधारे केले आहे .पाणी ही नैसर्गिक संपत्ती आहे .या निसर्गदत्त देणगीचा उपभोग घेण्याचा अधिकार पशू-पक्षांना होता .अस्पृश्यांना मात्र या अधिकारापासून वंचित ठेवले होते .त्यांना हा समानतेचा हक्क मिळावा यासाठी डॉ . बाबासाहेबांनी जो सत्याग्रह केला त्याचे सविस्तर चित्रण बा .स .हाटे यांच्या 'युगविधान' कादंबरीत दिसून येते .

“बाबासाहेब आसनस्थ झाले, त्यांची नजर सगळीकडे फिरली.एक चैतन्याचा स्पर्श त्या परंपरागत अन्याय-अत्याचार भोगलेल्या दलितांच्या अस्मितेला स्पर्श करून गेला... सार्वजनिक पाणवठ्याचा उपभोगाचा एक ठराव झाला .त्यावर भाई चित्रे यांचे भाषण झाले,साहेबांनी आपले भाषण केलं,... चित्रे म्हणत होते 'आता भर दुपार झाली आहे आपणा सर्वांना तहान लागली आहे .चला ही वर्षानुवर्षांची तहान भागविली पाहिजे... आपण शिस्तीने चवदार तळ्याकडे जाणार आहोत .आपली तहान तेथे शमवून वलांगकर बाबाचं अपुरं स्वप्न पुरं करणार आहोत!... तो प्रचंड समुदाय घोषणा देत निघाला .अग्रभागी बाबासाहेब होते... हजारो माणसं रस्त्याच्या दुतर्फा होती .साहेब तळ्याच्या पायरीवर उभे राहिले..... पाण्याने ओंजळ भरली .ती ओठाशी लावली... मग हजारों हातांनी ओंजळ भरू लागल्या .

तळ्यात असंख्य तरंग उठले .ते एका तळ्यातील तरंग नव्हते . हजारो वर्षांच्या आमामनुष चौकटीस हादरे देणाऱ्या त्या लाटा होत्या .”^{२८}

महाड येथील सत्याग्रह हे दलितांना माणुसकीचे,समतेचे हक्क मिळवून देण्यासाठी दिलेला लढा होता .हाटे यांनी या कादंबरीमध्ये प्रसंगानुरूप चित्रण केले आहे . 'युगविधान' ही चरित्रात्मक कादंबरी आहे .डॉ .बाबासाहेबांचे चरित्र चित्रण त्यामध्ये येते .

त्यामुळे दलित चळवळीचे चित्रण त्यामधून दिसून येते. वरील चित्रणामधून त्यांनी सत्याग्रहाचे वर्णन अतिशय प्रभावीपणे केले आहे. सत्याग्रहातील नेते, सत्याग्रहाला जमलेले खेड्यातील लोक, नेत्यांची भाषणे याचे वर्णनही त्यांनी केले आहे. बाबासाहेबांचा पेहराव, त्यांचे भाषण, तलावावरील वातावरण, बाबासाहेबांचे हावभाव याचे बारकाईने चित्रण केल्यामुळे तो प्रसंग प्रभावी ठरला आहे.

१.२ धर्मांतराचे चित्रण :

१४ ऑक्टोबर १९५६ या दिवशी नागपूर येथे डॉ. बाबासाहेबांनी आपल्या लाखो अनुयायांसोबत घेतलेली बौद्ध धर्माची दीक्षा ही दलितांच्या जीवनामधील पुनर्जन्माची घटना आहे. याच दिवशी हिंदू धर्माच्या वर्णव्यवस्थेमधील बंधनातून दलितांना मुक्ती मिळाली होती. दलितांनी हिंदू धर्माचा त्याग करून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि प्रज्ञा, शील, करुणा यांची शिकवण देणाऱ्या बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. दलितांच्या जीवनातील या महत्त्वपूर्ण घटनेचा प्रभाव दलित कांदबरीमध्ये दिसून येतो. भीमसेन देठे यांनी 'इस्कोट' कांदबरीत याचे पुढीलप्रमाणे चित्रण केले आहे.

“चावडीच्या मैदानात दीक्षा समारंभ चालला होता... त्रिशिला, पंचशिला या साऱ्यांचाच अर्थ दुभाषिक सांगत होता... 'बुद्धं सरणं गच्छामि!' चे ते हजारो घोष आकाशाशी भिडू लागले होते.”^{२९}

वरील चित्रणामधून दलितांच्या जीवनातील धर्मांतराचे महत्त्व विशद केले आहे. हजारो वर्षे ज्या धर्माने गुलामी लादली, ज्या धर्माने कोणतही स्वातंत्र्य दिले नाही. त्या धर्माच्या बंधनातून मुक्त होताना दलित मनाच्या होणाऱ्या भावना त्याचे चित्रण त्यांनी केले आहे. बाबासाहेबांनी दिलेले हे मानवतेचे स्वातंत्र्य आहे. या स्वातंत्र्याचा उपभोग दलित जनता घेत आहे. त्याचप्रमाणे डॉ. बाबासाहेबांचे संपूर्ण जग बौद्धमय करण्याचे अपुरे स्वप्नही या चळवळीला पूर्ण करावयाचे आहे. याचे भानही कांदबरीकाराला आहे. भीमसेन देठे यांनी बाबासाहेबांच्या विचाराविषयीची जागृती समाजात निर्माण केली आहे. दलित तरुणांना या कांदबरीद्वारे चळवळीमध्ये सामील होण्याचे आवाहन त्यांनी केले आहे. एकूणच दलितांच्या जीवनात चळवळीचे व धर्मांतराचे महत्त्व त्यांनी या कांदबरीत सांगितले आहे.

९.३ दलित पँथरचे चित्रण :

डॉ.बाबासाहेबांच्या निर्वाणानंतर दलित चळवळीत जी पोकळी निर्माण झाली ती आजपर्यंत प्रभावीपणे कोणीच भरून काढू शकले नाही. रिपब्लिकन पक्षाने ती पोकळी भरून काढण्यासाठी काही प्रमाणात प्रयत्न केले आहेत परंतु गटबाजीमुळे त्यांना संघटन निर्माण करता येत नाही. संघटन नसल्यामुळे दलितांच्या अत्याचारात वाढ झाली त्यामुळे या अत्याचाराचा प्रतिकार करण्यासाठी दलित पँथरचा जन्म झाला. या संघटनेने दलितांच्या काही प्रश्नांना वाचा फोडण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे दलित चळवळीमध्ये या संघटनेला महत्त्वाचे स्थान आहे. अत्याचाराला 'जशास तसे' उत्तर देणाऱ्या या संघटनेने दलितांवरील अत्याचाराला मोर्चा, बंद असे आंदोलन करून न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. तरूणांमध्ये नवा जोश निर्माण करण्याचे काम केले. मराठी साहित्यामध्ये 'दलित साहित्य' प्रवाहाची निर्मिती केली. दलित, विद्रोही साहित्याद्वारे आपल्या दडपलेल्या भावना व्यक्त केल्या. त्यामुळे पँथरचा प्रभाव दलित कादंबरीमध्ये उमटला आहे. दलित कादंबरीकार भीमसेन देठे (इस्कोट) व उत्तम कांबळे (श्राद्ध) यांनी कादंबऱ्यामध्ये याविषयीचे चित्रण केलेले आहे.

'इस्कोट' कादंबरीमध्ये भीमसेन देठे यांनी रिपब्लिकन पक्षाच्या गटबाजीवर टीका केली आहे. या गटबाजीमुळेच दलितांचे नुकसान झाले आहे. त्यामुळे दलित पँथरच्या उदयामुळे दलितांना दिलासा मिळाला होता याविषयीच्या चित्रणात ते म्हणतात, "प्रत्येक मिटींगमध्ये एका गटाचा पुढारी दुसऱ्या गटाच्या पुढाऱ्यावर आगपाखड करीत असे. लोक या त्यांच्या भाषणबाजीला कंटाळली होती. आप आपसातील हेव्यादेव्यांचा त्यांना वीट आला होता. गटागटाचं राजकारण त्यांना नकोसं वाटू लागलं होतं आज दलित पँथरच्या रूपाने त्यांच्या आशा पुन्हा पल्लवीत झाल्या होत्या."^{३०} रिपब्लिकन पक्षाच्या गटबाजीला वैतागलेल्या लोकांचे चित्रण यामधून दिसून येते. रिपब्लिकन नेत्यांनी बाबासाहेबांनंतर पक्षाचा उपयोग फक्त राजकारण करण्यासाठीच केला. त्यामुळे त्यांचे समाजाकडे दुर्लक्ष झाले समाज एकसंघ ठेवण्यात त्यांना अपयश आले होते. त्यामुळे तरूणांमध्येही त्यांच्याविषयी चीड निर्माण झाली होती. म्हणूनच दलित तरूणांनी एकत्रित येवून पँथरची निर्मिती केली आहे. याविषयीच्या चित्रणात 'श्राद्ध' कादंबरीत उत्तम कांबळे

लिहितात, “आबांनं दलितांची चळवळ शिरगुप्पीत सुरू करायची असा ठाम निश्चय केला होता. सुभाषनं आपल्याच वयाची दहा-बारा पोरं गोळा करून दलित पँथरची स्थापना केली होती.”^{३१} यावरून थंडावलेली दलित चळवळ पुढे नेण्यासाठीच तरूणांनी पँथरची स्थापना केली हे दिसून येते.

डॉ. बाबासाहेबांनंतर दलित नेते जनतेचे प्रश्न सोडविण्यास असमर्थ ठरले. त्यामुळे दलितांवरील अत्याचाराविरूद्ध आणि दडपलेल्या अधिकारासाठीच दलित पँथरची स्थापना झालेली आहे. दलित तरूणांमधील अन्यायाविरूद्धचा प्रक्षोभ या संघटनेत होता. त्यामुळे मरगळलेल्या दलित चळवळीला चालना मिळाली होती. खेड्या-पाड्यातील दलितांना आपल्या पाठीशी संघटन असल्याची जाणीव होत होती कारण पँथरमधील तरूण अन्यायग्रस्त भागात जाऊन ज्याच्यावर अन्याय झाला आहे त्याना न्याय मिळवून देण्याचे काम करित होते. दलित चळवळीमधील हे वास्तव वरील कादंबरीकारांनी चित्रित केले आहे.

१.४ नामांतर लढ्याचे चित्रण :

दलित पँथरच्या स्थापनेनंतर डॉ. बाबासाहेबांनी मराठवाड्यामध्ये केलेल्या शैक्षणिक कार्याचा गौरव करण्यासाठी मराठवाडा विद्यापीठाला डॉ. बाबासाहेबांचे नाव द्यावे अशी मागणी केली. पण सरकारने या मागणीकडे दुर्लक्ष केले त्यामुळे पँथरला या मागणीसाठी आंदोलन करावे लागले. संपूर्ण महाराष्ट्रभर या आंदोलनाने उग्र स्वरूप धारण केले होते. त्यामुळे दलितांच्या जीवनात चळवळीच्या या लढ्याला अतिशय महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. दलितांमध्ये या लढ्याची तीव्रता व दाहकता अजूनही जाणवते या लढ्याविषयीचे चित्रण जयप्रकाश गवळे (वेदना) बाबुराव गायकवाड (आग), उत्तम कांबळे (श्राद्ध) यांच्या कादंबरीमध्ये दिसून येते.

जयप्रकाश गवळे यांच्या ‘वेदना’ कादंबरीमध्ये मराठवाडा नामांतर चळवळीचे वर्णन करताना त्यांनी डॉ. बाबासाहेबांच्या नावाच्या कारणांचा उहापोह केलेला दिसून येतो. बाबासाहेबांचे कर्तृत्व पाहता मराठवाड्यात त्यांच्या नावाला विरोध करणे चुकीचे होते त्यामुळे हे आंदोलन पेटले. कारण या विरोधापाठीमागे जातीयवादी विचार होते. याची मांडणी करताना ते म्हणतात, “मराठवाड्यातील विद्यापीठाला डॉ. आंबेडकर

हे नाव द्यावे अशी बाबासाहेबांच्या अनुयायांची मागणी होती .परंतु ती मान्य केली गेली नाही .दलितांनी आंदोलन छेडले... भारतीय घटनेचे महान शिल्पकार,जगात एवढा महान नेता होवून गेला तरी त्याचे नाव देण्यास विरोध का? बाबासाहेब महार होते म्हणून..... विचार करणाऱ्याला उघड-उघड जातीयता दिसत नाही का?..... विधानसभेत नामांतराचा प्रश्न अनेकदा उदभवाला .परंतु कृती काहीच होऊ शकली नाही... याला कारण तुमच्यात जातीयता आहे . विद्यापीठाला एका महाराचे नाव देण्यात तुम्हाला लाजिरवाणे वाटते .कमीपणाचे वाटते .”^{३२}जातीयवादामुळेच सवर्णांनी बाबासाहेबांच्या नावाला विरोध केला होता असे त्यांचे मत आहे .मराठवाड्यात शिक्षणाचे महत्त्व प्रथम बाबासाहेबांनी पटवून दिले . शिक्षणामुळेच मराठवाड्यात आर्थिक प्रगती झालेली आहे .बाबासाहेबांनी ज्ञानगंगा घरोघरी पोहचविण्याचे काम मराठवाड्यात केले . त्यांच्या नावाला विरोध करणे म्हणजे जातीयवादी विचारच आहे . अशा मानसिकतेचे चित्रण त्यांनी परखडपणे या कादंबरीमध्ये केले आहे .

जातीयवाद हा भारतीय समाजाला लागलेला रोग आहे .त्यामुळेच विद्यापीठाच्या नामांतराला विरोध होऊन सवर्ण-दलित संघर्षांनी पेट घेतला . या लढ्यामध्ये सवर्णांनी दलित समाजातील लोकांवर खूप अत्याचार केले . याचे चित्रण करताना बाबुराव गायकवाड यांनी ‘आग’ या कादंबरीत लिहिले आहे, “नामांतर चळवळीने पुन्हा डोकं वर काढलं होतं, खेडोपाडी दंगल होऊन घरेदारे जाळण्याच्या, माणसांचे मुडदे पाडण्याच्या बातम्या दोन-चार दिवसात सतत वर्तमानपत्रात येत होत्या... सवर्ण व दलित एकमेकांविरुद्ध जिद्दिनं कंबरा कसूनच लढत होते... सगळा मराठवाडा जणू रणांगण बनला होता . दिवसेंदिवस आंदोलन उग्र बनत होते . सरकारने केलेला ठराव फाईलमध्ये पडून होता .”^{३३}

नामांतर लढ्यामुळे संपूर्ण महाराष्ट्र पेटला होता .महाराष्ट्र शासनाने विधानसभेमध्ये नामांतराचा ठराव पास होऊनही अंमलबजावणी करण्यासाठी टाळाटाळ केली होती .त्यामुळे सवर्णांनीही जातीयवादाविरोधी खोट्या अस्मितेसाठी दलितांची घरे जाळली . या लढ्यात कित्येक दलितांना गावे सोडून जावे लागले .अनेकांची पिके जाळली तरीही शासनाने याकडे दुर्लक्ष केले होते .शासनमध्ये जातीयवादी प्रवृत्तीचे लोक होते .

विधानसभेत नामांतराचा ठराव पास झाल्यानंतर त्वरित अंमलबजावणी झाली असती तर पुढील मोठी हानी टाळता येऊ शकली असती. याविषयीचे चित्रण गायकवाडांनी त्यांच्या कादंबरीत चांगल्याप्रकारे केले आहे. हा लढा दलित चळवळीत महत्त्वपूर्ण आहे कारण या लढ्यामध्ये लहानांपासून वृद्धापर्यंत सर्व दलित सामील झाले होते. कॉलेज युवकही आपल्या भविष्याचा विचार न करता गावोगावी या लढ्याविषयी जागृती करण्यासाठी फिरत होते. याविषयीच्या चित्रणात 'श्राद्ध' कादंबरीत उत्तम कांबळे लिहितात, "पोरांनी नामांतराच्या निमित्ताने कोल्हापूरात दलितांनी आणि सवर्ण पक्षियांनी केलेल्या चळवळी पाहिल्या होत्या... ही पोरं आता नामांतराचा प्रश्न आपल्या अडाणी नातेवाईकांना समजावून सांगत होती. 'मराठवाडा विद्यापीठास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचं नाव दिलं पाहिजे.' एवढंच ही पोरं छातीवर हात ठेवून सांगायची." ३४

दलित युवकांमधील नामांतर चळवळीच्या भावनांचे चित्रण वरीलप्रमाणे कादंबरीत आलेले आहे. दलित चळवळीतील प्रदीर्घ काळ चाललेला हा लढा होता. शासनाने या लढ्यामध्ये बघ्याची भूमिका घेतली. त्यामुळे अल्पसंख्याक गावकुसाबाहेरील गरीब दलितांची हानी मोठ्या प्रमाणावर झाली होती. तरीही दलितांनी संघर्षाला तोंड दिले. तरूणांनी नामांतरासाठी आत्मदहनही केले होते. भविष्याचा विचार न करता कित्येक कॉलेज युवकांनी या लढ्यामध्ये सहभाग घेतला होता. लॉगमार्चच्या निमित्ताने राज्यभर चळवळीचे लोण पसरविले होते. मोठ्या प्रमाणावरील संघर्षामुळे शेवटी १९९४ मध्ये सरकारला या निर्णयाची अंमलबजावणी करावी लागली. शासनाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ' असे नामाकरण केले. दलित चळवळीतील हा महत्त्वपूर्ण लढा होता. त्यामुळेच वरील कादंबऱ्यांमधून या लढ्याचे यथार्थ वर्णन आलेले पहावयास मिळते.

१.५ दलित चळवळीमधील फुटीचे चित्रण :

गोपाळबाबा वलंगकरापासून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरापर्यंत सर्व दलित नेत्यांनी लोकांमध्ये संघटितपणा निर्माण करून चळवळ पुढे नेण्याचे कार्य केले. डॉ. बाबासाहेबांनंतर चळवळ पुढे नेणारा एकही नेता निर्माण झाला नाही. चळवळीमधील कार्यकर्त्यांनी आपली कर्तव्ये विसरली. स्वतःला पुढारी समजून चळवळीचे निर्णय स्वतःच

घेवू लागले, त्यामुळे चळवळीत पुढारीवृत्ती जन्माला आली . या पुढाऱ्यांनी स्वतःचे स्वतंत्र गट निर्माण केले .संघटित दलित चळवळ अनेक गटामध्ये विभागली गेली . या विभागणीचा परिणाम सामान्य दलितांवर झाला .दलितांपुढे अनेक प्रश्न निर्माण झाले त्यामुळे पुढाऱ्यांविषयी सामान्य लोकांमध्ये व तरूणांमध्ये निराशा निर्माण झाली होती . हे गटातटाचे राजकारण संपविण्यासाठी व दलित चळवळीला पुढे नेण्यासाठी काही तरूणांनी प्रयत्न केले या सर्व चळवळीमधील घटनांचे चित्रण भीमसेन देठे (इस्कोट), विजय शिरसाट (कुस्ती), कचरू भालेराव (स्मशानभूमी), मुरलीधर जाधव (कार्यकर्ता) जी .के .ऐनापुरे (अभिसरण) यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये दिसून येते .

या कादंबरीकारांनी चळवळीमधील फुटीरतेविषयी परखडपणे लेखन केले आहे . दलितांची सध्याची जी पोरकेपणाची अवस्था आहे, तो फुटीरतेचाच परिणाम आहे, याची जाणीव सर्व थरातील लोकांना आहे हे दर्शविताना कचरू भालेराव यांच्या 'स्मशानभूमी' कादंबरीतील कोंडिबा म्हणतो, "आपल्या वस्तीतल्या आपल्या पुढाऱ्यांचं त इच्यारूच नका, गंज पिक आलय पुढाऱ्यांच, पण गटातटाचाच नासाडा सारा... पार आख्या चळवळीचे तुकडे-तुकडे? यायच्या गटातटांनी माणूस माणसात ना... बाबासायबाच्या चळवळीचे तुकडे-तुकडे केलेत यांनी ."^{३५} खेड्यातील दलित माणसाच्या मनातील पुढाऱ्यांविषयीच्या द्वेषभावना याठिकाणी चित्रित झालेल्या दिसून येतात . अशाप्रकारची द्वेषभावना खेड्यातील लोकांमध्येच नव्हती तर शहरी युवकांमध्येही फुटीरतेविषयी संताप निर्माण झाला होता . त्यांच्यासमोर मोठा प्रश्न होता की, चळवळीत वारंवार गट पडतात याचे कारण काय असेल . सर्व नेते दलितांसाठी काम करतात पण ते एकोप्याने का राहू शकत नाहीत, याविषयीच्या भावना व्यक्त करताना विजय शिरसाट 'कुस्ती' या कादंबरीत लिहितात, "डॉ .आबेडकरांच्या मृत्युनंतर त्यांच्या अनुयायांनी खूप मोठ्या प्रमाणावर संघटना उभारल्या .प्रत्येक संघटनेचे, पक्षाचे त्यांच्या पुढाऱ्यांनी वाटतील तसे तुकडे पाडले .दलितांच्या उद्दारासाठी आपल्याच संघटनेने विडा उचललाय अस सांगणाऱ्या प्रत्येक दलित संघटनेत तुकडे पडायचे कारणच काय?"^{३६}

या गटामुळेच संघटितपणा न राहता चळवळीचे तुकडे पडले आहेत . त्यामुळे जो तो आपले वेगळे प्रश्न घेवून भांडू लागला .आपल्या गटाच्या नेत्याला खूश

ठेवण्यासाठी कार्यकर्ते धडपडू लागले आहेत . त्यामुळे सामान्य माणसापासून चळवळ दूरावत गेली . आपा-आपापसातील हेवेदावे वाढत गेले .एकाच विचारावर आधारलेली संघटना असूनही केवळ नेतृत्वासाठी नेते एकमेकांच्या जिवावर उडू लागले आहेत . हे दलित चळवळीमधील कटू सत्य आहे . आपापसातील भांडणे मारा-माच्या या चळवळीला रोजच्या झाल्या आहेत . गल्ली गल्लीचे विभाजन गटात झाले आहे याचे चित्रण भीमसेन देठे यांच्या 'इस्कोट' कादंबरीत पहावयास मिळते . आपापसातील बेकीचे चित्रण करताना ते म्हणतात, "बाबासाहेबांच्या निधनानंतर ह्या समाजात जे तीन गट पडले होते आप-आपला सवता सुभा स्थापून आपल्या गटाचं राजकारण करित होतेआंबेडकर जयंती व बुद्धजयंती ही देखील प्रत्येक गट वेगळी साजरी करित असे . आपसातील या तेढीमुळे सिमेंट चाळीत नेहमीच भांडणे होत . मारामाच्या होत . सभा मिटींगात एका गटावरील लोक दुसऱ्या गटावर चिखलफेक करित ."^{३७}

दलित चळवळीतील दुहीच्या वातावरणाचे चित्रण भीमसेन देठे यांनी अशाप्रकारे केले आहे . गटातील लोकांमध्ये इतका विरोध होता की, एका गटातील सोयरीकही दुसऱ्या गटातील लोकांमध्ये होवू दिली जात नव्हती . एकमेकांच्या उखाळ्या-पाखाळ्या काढण्यातच चळवळीचे मोठे नुकसान होत होते . याविषयीचे परखडपणे चित्रण त्यांच्या कादंबरीमधून येते . फुटीरपणामुळे आपले बांधवच आपले वैरी झाले, त्यामुळे याचा फायदा चळवळीमधील विरोधकांनी घेतला . राजकारणात चळवळीचा पद्धतशीरपणे वापर केला . त्यामुळे राजकारणामध्ये आजपर्यंत दलित चळवळीला यश मिळालेले नाही . याचे कारणही नेत्यामधील फुटीरपणाच आहे .

राजकारण्यांनी दलित फुटीचा वापर करून दलितांच्या मतावरच निवडणुका जिंकल्या . कधी एका गटला जवळ करायचे तर कधी दुसऱ्या गटाला जवळ करायचे अशी राजकीय खेळी चालविली . परंपरागत राजकारण्यांनी दलितांमधील गट कधीही संघटित होऊ दिले नाहीत . याविषयीचेही चित्रण 'इस्कोट' या कादंबरीत येते . डॉ . बाबासाहेबांनी आपल्या अनुयायांना सांगितले होते काँग्रेस हे जळते घर आहे . तिकडे जावू नका . परंतु नेत्यांनी त्याकडे दुर्लक्ष केले . बाबासाहेबांनंतर दलित नेत्यांनी काँग्रेस पक्षांबरोबर युती केली . त्यामुळे काँग्रेसी पुढाऱ्यांनी राजकारण करून दलित चळवळीला

अधिकच विभागले.याविषयी 'कार्यकर्ता' कादंबरीत मुरलीधर जाधव म्हणतात, "आंबेडकरी चळवळीच्या मर्मस्थानाच्या ठिकच्या-ठिकच्या करणारं शस्त्र म्हणजे काँग्रेस रिपब्लिकन युती"^{३८} दादासाहेब गायकवाडांनी काँग्रेसबरोबर युती केली.समाजाला ही युती मान्य नव्हती.त्यामुळे काही दलितांनी नेतृत्वालाच विरोध केला होता.या युतीमुळे रिपब्लिकनचे राजकीय अस्तित्व धोक्यात आले.सामाजिक क्षेत्रातही दलित चळवळीची दुर्दशा झाली. दलितांचे वेगळे अस्तित्त्वच या युतीमुळे संपुष्टात आले. चळवळीमधील संपूर्ण ताकद काँग्रेस नेत्यांनी काढून घेतली.

जी.के.ऐनापुरे यांच्या 'अभिसरण' कादंबरीतही दलित चळवळी विषयीचेच चित्रण आढळते. या कादंबरीत दलित पँथर चळवळीची स्थापना, तिची वाटचाल, तिच्यातील कच्चे दुवे, कालांतराने निर्माण झालेल्या सत्तासंघर्ष, त्यामुळे परस्परांविषयी वाटणारी असुया, दूःस्वास आणि तरीही या प्रत्येक नेत्याला स्वसमाजाविषयी वाटणारी तळमळ या कादंबरीमधून दिसून येते.

'अभिरसरण' मध्ये दलित पँथरचे चित्रण आलेले आहे. त्यामुळे या कादंबरीत पँथर फुटीला जबाबदार असणाऱ्या नेत्यांच्या मनमानी कारभाराचेही चित्रण प्रामुख्याने येते. या कादंबरीतील निलू नेत्यांवरील अविश्वास व नेत्यांच्या मनमानी कारभाराविषयी सांगताना म्हणते, "आम्हाला आमच्या ह्या पुढाऱ्यांची संगत नकोच वाटू लागली आहे. काय करतात हे भोळ्याभावड्या जनतेसाठी? कायच नाही. फसवतात जनतेला, डोळ्यात धूळ फेकतात जनतेच्या... त्यांना युती करायला सांगा, हे कार्यकर्त्यांना विश्वासात न घेता सरळ पैसे घेऊन युती करतील."^{३९} अशा वाक्यांमधून नेत्यांविषयी व चळवळीविषयी परखडपणे लेखन ऐनापुरेंच्या 'अभिसरण' मध्ये आढळते.

दलित चळवळीचा प्रभाव कमी होण्यास कारणीभूत असणाऱ्या दलित पुढाऱ्यांमधील फुटीरवृत्तीचे चित्रण कादंबरीकारांनी परखडपणे केले आहे.चळवळीला बाबासाहेबांनी यशाच्या शिखरावर नेऊन ठेवले होते.या चळवळीस योग्य नेता न मिळाल्यामुळे चळवळीत पुढारी वृत्ती बळावली.पुढारीपणामुळेच चळवळीचा घात केला.स्वार्थी-ढोंगी पुढाऱ्यांनी स्वार्थासाठी काँग्रेसबरोबर युती केली याचा कोणताही फायदा दलितांना झाला नाही. दलितांचे संघटन मजबूत ठेवण्यामध्ये हे नेते अपयशी ठरले.

वैचारिकतेचा अभाव, नेतृत्वहीनता, सर्वसामान्यांच्या प्रश्नांकडे दूर्लक्ष, स्वार्थीपणा, दूरदृष्टीचा अभाव त्यामुळे दलित चळवळ कशी पोखरली जात आहे .याचे चित्रण भीमसेन देठे (इस्कोट), विजय सिरसट (कुस्ती), कचरू भालेराव (स्मशानभूमी), मुरलीधर जाधव (कार्यकर्ता) यांच्या कादंबरीमध्ये आलेले आहे .

१.६ नेत्यांविषयीच्या आढावेचे चित्रण :

दलित कादंबरीमधील चळवळीचे चित्रण पहात असताना आपणाला हे जाणवते की, ज्याप्रमाणे कादंबरीकारांनी नेत्यांच्या फुटीरवृत्ती व दोषाविरोधी परखडपणे लेखन केले आहे तसेच त्यांच्याविषयीच्या आदराचे चित्रणही कादंबरीमध्ये आलेले आहे . नेत्यांविषयी आदर दाखवताना मुरलीधर जाधवांच्या 'कार्यकर्ता' कादंबरीतील सदा म्हणतो, "आज रस्त्यावर येऊन अन्याय, अत्याचाराविरूद्ध निर्भिडपणे बोलू शकतो त्याला कारण ही जुनी नेते मंडळी आहेत... बाबासाहेबांच्या बरोबर त्यावेळच्या मृतप्राय झालेला तमाम दलित समाज ज्या-ज्या थोर मंडळींनी जागा केला त्यांच्याबद्दल आपण आदर राखून आपलं कर्तव्य आहे ."४० बाबासाहेबांच्या काळात ज्या नेत्यांनी आपल्या कर्तृत्वाने ही चळवळ शिखरावर पोहचविली, अनेक दलितांना संघटित करून त्यांना न्याय मिळवून दिला, त्यांच्याविषयीचा आदर या कादंबरीत येतो .मुरलीधर जाधवांनी चळवळीच्या सर्व अंगाचेच चित्रण कादंबरीत केले आहे . त्यांनी चळवळीचे दोषही दाखविले आहेत तसेच चळवळीच्या चांगल्या कार्याचे चित्रणही केले आहे .

अमारोप :

एकंदरीत मराठी साहित्यात इतरत्र न आढळणारे दलित चळवळीविषयीचे चित्रण काही दलित कादंबरीत पहावयास मिळते . दलित कादंबरी क्षीण आहे असा आरोप केला जातो .या आरोपात इतके तथ्य नाही असे वाटते . आजपर्यंत १५० दलित कादंबऱ्या प्रकाशित झालेल्या आहेत . त्यामधून दलितांच्या विविध प्रश्नाचे, त्यांच्या जाणिवांचे, जीवनचित्रण आलेले आहे . दलित जाणिवा या वेगळ्या आहेत . दलित लेखक हा दलितपणाच्या जाणिवेतून लेखन करतो . त्यामुळे काही प्रमाणात त्यामध्ये एकसारखेपणा जाणवतो परंतु दलितांच्या जीवनविषयक विविध प्रश्नांची मांडणी या कादंबऱ्यामधून केलेली आढळते .

दलित चळवळीचे दलितांच्या जीवनात महत्त्वाचे स्थान आहे . दलित चळवळीमधून दलित साहित्याची निर्मिती झालेली आहे . त्यामुळे दलित चळवळीचे चित्रण दलित साहित्याच्या विविध साहित्यप्रकारात पहावयास मिळते . कादंबरी हा विस्तृतपट असलेला साहित्यप्रकार असल्यामुळे कादंबरीत चळवळीविषयक वर्णन विस्ताराने येते . बा .स .हाटे, मुरलीधर जाधव, जयप्रकाश गवळे, भीमसेन देठे, विजय शिरसाट, जी .के .ऐनापुरे, बाबुराव गायकवाड यांनी आपल्या कादंबऱ्यांमध्ये चळवळीतील विविध घटनांचे चित्रण केले आहे .

दलित चळवळीमधील विविध संघटना डॉ .बाबासाहेबांनी दलितांविषयी केलेले कार्य, चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, नामांतराचा प्रदीर्घ लढा, दलित पॅंथरचे कार्य, संघटनेमधील गटबाजी, नेतृत्वासाठी दलित चळवळीमधील भांडणे, फुटीर वृत्तीमुळे चळवळीचे झालेले नुकसान, याविषयीचे चित्रण परखडपणे दलित कादंबऱ्यांमध्ये आलेले आहे . या चित्रणामधून चळवळीला योग्य दिशेला नेण्याचा मार्ग सांगितला आहे . चळवळीमधील दोष काढून टाकण्याचा सल्लाही या कादंबरीमधून दिलेला दिसून येतो .

अंधर्भू सूची :

- १ . Georgia Hole - (Edited) Oxford English Dictionary, sara Hawker, Oxford University Press, Sixth Edition, 2004, Page -362
- २ . योगेंद्र मेश्राम - 'दलित साहित्य जेव्हा चळवळ बनते' प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८७ पृ . २
- ३ . वासुदेव मुलाटे - 'दलितांची आत्मकथने : संकल्पना व स्वरूप' स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, पृ . १०
- ४ . पी .जी .जोगदंड - 'सामाजिक चळवळी : काल, आज व उद्या', संपादन - नागोराव कुंभार, प्रबोधन प्रकाशन, लातूर, प्रथमावृत्ती १९९४, पृ . ३३

- ५ . केशव मेश्राम - 'अक्षर भाकिते'स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती १९९९, पृ . ४२
- ६ . प्रा . य . ना . कदम - 'विसाव्या शतकातील जगाचा इतिहास' फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, दुसरी आ . २००० पृ . ४०८
- ७ . प्रा . य . ना . कदम - तत्रैव पृ . ४३५
- ८ . श्रीकांत सोळुंखे - 'महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ' बी रघुनाथ प्रकाशन, परभणी, प्रथमावृत्ती, १९२६, पृ . ११
- ९ . डॉ . माधव कळाशीकर - 'महाराष्ट्रातील समाज सुधारणा' अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९७८, पृ . ११०
- १० . प्रा . एस . के . पाटील - 'महाराष्ट्राचा सामाजिक व राजकीय विकास', संपा . प्रा . एस . के . पाटील, व इतर, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, १९९४ पृ . १८
- ११ . डॉ . गंगाधर पानतावणे - 'वादळाचे वंशज' प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९८२, पृ . ७
- १२ . डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर - 'डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे' खंड १९, डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, मुंबई . प्र . आ . २००५, पृ . ४०५
- १३ . डॉ . गंगाधर पानतावणे - उनि . पृ . १२
- १४ . राजर्षी शाहू महाराज - 'डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे' खंड-१८ (भाग-१) संपादन-हरि नरके व इतर, डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, मुंबई, प्रथमावृत्ती-२००२, पृ . ४
- १५ . डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर - 'डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर यांची आत्मकथा', संपा . -शंकरराव खरात, इंद्रायणी साहित्य, पुणे, प्रथमावृत्ती १९८७, पृ . ४२
- १६ . डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर - उनि, खंड-१८(भाग-२) प्र . आ . २००२, पृ . २४४
- १७ . डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर - उनि, खंड-१८ (भाग-३) पृ . १११, ११२ .
- १८ . डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर - उनि, खंड-१९, पृ . ४२३ .
- १९ . गंगाधर पानतावणे - 'पत्रकार डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर' अभिजीत प्रकाशन, नागपूर, प्र . आ . १९८७, पृ . ६५
- २० . फडके भालचंद्र - 'डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, प्र . आ . १९८५, पृ . १७१

२१. डॉ. गंगाधर पानतावने - 'पत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर' उनि. पृ. ६५
२२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे खंड-१८ (भाग-१) उनि. पृ. ३०४.
२३. पी.पी. जोगदंड - 'महाराष्ट्रातील आंबेडकरी चळवळ' समुचित, एमेजू १९९४, पृ. १३, १४.
२४. डॉ. लता मुरुंगकर - 'दलित पॅथर चळवळ' सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. १९९५, पृ. ७६
२५. तत्रैव - पृ. ९७
२६. प्रा. सुधीर गव्हाणे - 'नामांतर लढा : एक शोधयात्रा' परिवर्तन पब्लिकेशन, मुंबई, प्र.आ. १९९६, पृ. २०
२७. तत्रैव - पृ. २१
२८. बा.स. हाटे - 'युगविधान' संबोधी प्रकाशन, मुंबई, प्र.आ. १९८३, पृ. १९१, १९२
२९. भीमसेन देठे - 'इस्कोट' संबोधी प्रकाशन, मुंबई, प्र.आ. १९८०, पृ. ११८
३०. तत्रैव - पृ. १२७
३१. कांबळे उत्तम - 'श्राद्ध' चंद्रकांत शेटये, प्रकाशन, कोल्हापूर, प्र.आ. १९८६, पृ. १०२
३२. जयप्रकाश गवळे - 'वेदना' चेतश्री प्रकाशन, अमळनेर, प्र.आ. १९८४, पृ. ३०, ३१.
३३. बाबुराव गायकवाड - 'आग' मंजूळ प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. १९९६ पृ. ८४
३४. कांबळे उत्तम - उनि. पृ. १०१
३५. कचरू भालेराव - 'स्मशानभूमी' ललितराज प्रकाशन, अहमदनगर, प्र.आ. १९९५, पृ. १५
३६. विजय सिरसट - 'कुस्ती' रिमझिम प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र.आ. १९८२, पृ. १०५
३७. भीमसेन देठे - उनि, पृ. ११८
३८. मुरलीधर जाधव - 'कार्यकर्ता' ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, प्र.आ. १९८४, पृ. २०
३९. जी.के. ऐनापुरे - 'अभिसरण' सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. २००२, पृ. ७९
४०. मुरलीधर जाधव - उनि पृ. ५८